
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ З'ЇЗД (травень 1917 року): підготовка, хід і місце в революції

Проаналізовано обставини скликання та проведення Катеринославського губернського національного з'їзду, роль активних його учасників у дискусіях навколо питань загальноросійських реформ, українського державотворення та регіонального зрізу революції. Надано прикінцеві рішення з'їзду у порівнянні його результативної частини з подібним форумом, проведеним в Одесі.

Ключові слова: Катеринослав, революція, українська губернська рада, національний губернський з'їзд.

Проанализированы обстоятельства созыва и проведения Екатеринославского губернского национального съезда, роль активных его участников в дискуссиях вокруг вопросов общероссийских реформ, украинского государственного строительства и регионального среза революции. Представлены заключительные решения съезда в сравнении его результативной части с подобным форумом, проведенным в Одессе.

Ключевые слова: Екатеринослав, революция, украинский губернский совет, национальный губернский съезд.

The article examines the circumstances of convening and holding provincial Katerynoslav National Congress, its members active role in the discussions around the issues-wide reforms, the Ukrainian state and regional cutoff revolution. Served final decision of the Congress and compared its productive part of such a forum, held in Odesa.

Key words: Katerynoslav, Revolution, Ukrainian provincial council, national provincial congress.

Революційні інтерполяції 1917 р. спостерігалися ледь не у всіх сферах суспільно-політичного життя колишньої Російської імперії, а в окремих регіонах поряд з загальнодержавними трендами мали й свою специфіку, зокрема південноукраїнські землі відрізнялися від інших більшою етнічною строкатістю населення. Позаяк найчисельнішою громадою краю були українці, вони, натхненні створенням Центральної Ради, паралельно приступили до організації власного політичного буття, орієнтуючись на гасла, пропоновані Києвом, насамперед щодо проголошення автономної Української республіки. Одним з майданчиків для висловлення думок щодо бажаного вектору розвитку подій для політично активної частини суспільства стали губернські національні з'їзди, які пройшли в Одесі, Катеринославі та Сімферополі протягом першої половини 1917 р. Підготовка до заходу, хід дискусії та прийняті резолюції

на 1-му Херсонському губернському українському з'їзді, який працював протягом 28 червня – 1 липня, висвітлювалися у нашій попередній праці. Цей форум завершив організаційний етап консолідації українських сил губернії, викристалізував гасла та легітимізував в очах людності краю представницьку інституцію – губернську раду [1].

У Катеринославській губернії подібний національний з'їзд пройшов на місяць раніше, але поки не став об'єктом окремого наукового дослідження, навіть попри те, що хід його роботи висвітлювався у відповідній збірці документів, виданій майже 10 років назад, яка і понині залишається єдиним джерелом до вивчення окресленої проблеми, де міститься передрук повідомлення дописувача газети «Народня воля» П. Коробчанського, який виконував функції писаря під час роботи з'їзду [2, с. 328-331]. Можна констатувати лише поодинокі згадки про з'їзд у працях

дніпропетровських та запорізьких дослідників [3-5]. Тому в даній розвідці ставиться завдання не лише проаналізувати підготовчу роботу до проведення форуму та власне сам хід його проведення, але й сфокусуватися на організаційних заходах у порівнянні з сусідньою губернією.

У науковій літературі згадується 12 березня 1917 р., як дата проведення у катеринославському кінотеатрі «Колізей» губернського національного з'їзду, організатором якого став Катеринославський український об'єднаний комітет на чолі з В. Бідновим [6, с. 138]. Але, зважаючи на ранній час, себто лише першу декаду після падіння царизму, вважаємо сам факт проведення загальногубернського заходу явищем унікальним, відтак малоімовірним. Радше мова могла йти про загальноміське віче, адже його скликати і провести у стислі терміни було значно простіше. І лише створена за одними даними 20 квітня [6, с. 139], а за іншими – 5 травня [3, с. 13; 7, с. 128] Катеринославська українська губернська рада на чолі з адвокатом А. Шкамардою спромоглася скликати велелюдніший та масштабніший захід під назвою національний з'їзд.

У процесі свого становлення Катеринославська українська губернська рада пройшла звичне випробування на внутрішню стабільність, оскільки міжпартійні дискусії стали невід'ємною частиною формування механізмів існування. А одна з таких припала якраз на Катеринославський український національний губернський з'їзд, що проходив 21-22 травня. Про її гостроту свідчить промовистий факт, у результаті гострої полеміки між делегаціями УСДРП та УПСР, есдеки демонстративно залишили форум [4, с. 110]. Відразу відзначаємо, що за браком документальних джерел не можливо остаточно встановити чи це був 2-й губернський національний з'їзд, після проведеного 20 квітня зібрання українських організацій Катеринославщини, чи він мав самостійний характер. Цілком ймовірно, що маємо справу з накладанням різних дат одна на одну, оскільки в обох випадках головував В. Біднов, навіть після обрання головою української губернської ради А. Шкамарди. Останній навіть не фігурував серед доповідачів. Кидається у вічі й той факт, що про перший з них нічого не говорить у своїх

спогадах І. Мазепа, що видається дивним для людини, яка ретельно змальовувала події у рідному регіоні. Для повноцінного вирішення зазначеної колізії необхідний додатковий евристичний пошук, а поки у науковій літературі травневий з'їзд фігурує як перший.

Початок його роботи відзначився спільними урочистостями. Спочатку на Соборному майдані міста святковий молебень відслужив архієпископ Агапит, який звернувся до присутніх українською мовою. Далі відбувся похід-маніфестація по головній вулиці Катеринослава. Сам форум зібрав силу-силенну учасників та гостей, загальне число яких у науковій літературі визначається як 885 осіб. З них 435 депутатів, представляли різноманітні куточки губернії та соціальні групи населення (хліборобів – 118, робітників – 82, військових – 62, представників вільних професій – 57, урядовців – 38, вчителів – 30, залізничників – 24, учнів – 23, мільйонер – 1) і 450 гостей [3, с. 13]. Епістолярії того часу дещо коригують оприлюднену цифру до позначки близько 850, з яких – 451 делегат і близько 300 гостей. Натомість суттєві відмінності бачимо по представницьких квотах. П. Коробчанський заявляв про наступний склад учасників: Центральна Рада – 1 людина, Катеринославська українська губернська рада – 50, Державна Дума – 2, військові організації Катеринославщини – 46, повітова управа – 1, «Просвіти» – 106, волосні і сільські комітети – 62, споживчі товариства – 25, Селянська спілка – 28, робітничі гуртки – 28, партії – 49, юнацькі товариства – 7, урядовці – 15, залізничники – 13, книгарня «Слово» – 2, несоціалістичні українські партії – 14 і від російськомовної преси – 2 [2, с. 328].

Відкрити роботу з'їзду доручили В. Біднову, який окреслив завдання, що стояли перед «свідомими українцями», себто бути вірними революції та гуртуватися навколо українських організацій краю. Далі виголосили вітальне слово Д. Дубовий (мабуть йдеться про Федора Дубового – Т. В.), матроси Чорноморського флоту і член Державної Думи О. Александров, після чого приступили до виборів керівництва форуму. Очікувано головою з'їзду делегати обрали В. Біднова, а почесними головами – Д. Яворницького та А. Кашенка. Заступниками голови стали І. Труба, Сокол, Самійленко, Олійник, І. Вирва

та Гороховатський, писарями – Липківський, П. Коробчанський, Найдек й Пономаренко [2, с. 328-329].

Протягом двох днів учасники заслухали та обговорили декілька доповідей, серед яких виділялися реферати В. Біднова (Про історичні підвалини автономії України), І. Мазепи (Про автономію України), Ю. Павловського, І. Труби і Дубіщева, які містили в собі загальнополітичний та історичний аспекти, й знайшли відображення в прийнятій резолюції. Вона складалася з 13 пунктів, частину яких варто навести повністю, зі збереженням у цілому тодішньої стилістики, оскільки вони наочно демонструють настрої, що панували вочевидь не тільки серед присутніх, але й поміж значної частини населення краю:

– *Щире єднання України з Московщиною у 1654 році призвело національну культуру, право, розвиток республіканського демократичного строю Гетьманщини до Великої руйни;*

– *Лихими силами, які приборкали Україну за 270 років вільного її єднання з Москвою були самодержавіє і байдужість російського громадянства, які створили у нас московське культурне і громадське ярмо;*

– *Щоб надалі доля українського народу не була ще раз зломлена байдужістю широкого російського громадянства, треба усі справи українського народу обороняти через народні українські організації – Центральну Українську Раду і місцеві губернські ради під прапором «Автономія України в Російській федеративно-демократичній республіці» [2, с. 329-330].*

Серед інших пунктів резолюції знаходимо побажання забезпечити повноту національно-культурного і політичного розвитку меншин, замінити регулярне військо на народну міліцію, визначити територіальні межі суб'єктів федерації та їхні функції, визнати, що «верховна влада мусить належати всій людині, що живе на Україні», а свою волю вони виявлятимуть через демократично обраних депутатів до Українського сойму, перед яким має бути відповідальним уряд тощо. Свого роду квінтесенцією обміну думками стала фраза, вміщена в пункт 8: «З'їзд з повною непохитною рішучістю ставить вимогу національно-територіальної автономії України, яко перше неодкладне, пекуче зав-

дання сучасного моменту народу всієї України» [2, с. 330]. Оприлюднені положення виявилися суголосними з резолюціями першого дня роботи 1-го Херсонського губернського національного з'їзду, де теж домінувала теза про автономію України й право народу на вирішення власними зусиллями своєї долі [1, с. 145-146].

Дана резолюція не стала єдиною. Делегати загалом проголосували за 6 таких документів, наступні з яких мали чітко визначену специфіку, як наприклад, «З відношення до сучасного моменту», «Шкільне питання», «Земельне питання», «Про військо». Вони були не такими панорамно-масштабними, але через це не менш виразними. Мова йшла про необхідність здійснення українізації російського війська шляхом формування національних військових підрозділів і військових рад на фронті й у тилу, припинення війни без анексій і контрибуцій, безкоштовне навчання українською мовою у всіх початкових, середніх й вищих школах. Були прийняті й 3 рішення щодо земельного питання:

– *Самочинне захоплення землі не робити, а чекати вирішення через народний Український Народний Сойм.*

– *Приватна власність на землю повинна бути скасована і земля має перейти без викупу до Українського земельного фонду, яким має розпоряджатися Український Народний Сойм. З цього фонду земля повинна надаватися в користування тільки тим, хто її обробляє власними руками.*

– *Вимагати від Тимчасового уряду негайного видання закону про заборону продажу, довготермінової оренди і закладу земель, а також масову вирубку лісу [2, с. 330-331].*

Окрім цього, зібрання винесло постанови в справі організаційній та кооперативній і особливу увагу звернуло на необхідність організації Селянських спілок [2, с. 331], які могли б повноцінно конкурувати з російськими аналогами об'єднань мешканців сіл. Таким чином, делегати схвалили основні постулати, сформовані у Києві в попередні місяці революції й у такий спосіб зайвий раз підтвердили вірність оголошеного Центральною Радою стратегічного курсу на відродження державності.

Загальне тло проведеного заходу доволі скептично оцінював І. Мазепа. Він заявляв,

що делегати, які переважно приїхали з навколишніх сіл, охоче голосували за всі пропозиції, винесені президією на чолі з В. Бідновим, але велика частина присутніх складалася з «малосвідомих українців, які й самі ще не знали, чого, власне, вони хотіли». На думку автора спогадів, така характеристика стосувалася навіть певної частини інтелігенції, бо коли він зачитав доповідь про автономію України, то до нього підходили деякі делегати і дякували за те, що їм нарешті роз'яснили завдання революції [8, с. 35].

Наприкінці своєї роботи з'їзд переобрав склад української губернської ради, встановивши її чисельність у 30 осіб: від селян – 9, робітників, військових, УПСР та УСДРП по – 3, «Просвіти», юнацької спілки, залізничних організацій – по 2, поштових службовців, урядовців й УРДП – по 1. Головою залишився А. Шкамарда, а заступником – В. Біднов [3, с. 13-14].

Порівнюючи порядок денний обох з'їздів, відзначаємо, що попри очевидну подібність винесених на обговорення делегатів доповідей, спостерігалася й певна специфіка. Зок-

рема, у Катеринославі в полі зору учасників форуму, окрім вищезазначених проблем, перебували питання організації шкіл, українізації війська, створення Селянських спілок. Натомість в Одесі достатня увага приділялася становищу в повітах та волостях.

Таким чином, Катеринославський національний губернський з'їзд став першим масштабним форумом, проведеним українськими організаціями краю з метою висловлення підтримки курсу Центральної Ради на здобуття автономного статусу для Української республіки, задекларованих нею реформ в економічній, військовій та культурницькій сферах життя, а також отримання легітимного права для губернської ради виступати від імені української людності Катеринославщини. Прийняті на з'їзді резолюції у червні-липні 1917 р. у загальних рисах були продубльовані учасниками подібного губернського форуму Херсонщини, проведеного в Одесі, що засвідчує єдність політичної платформи українських соціалістичних партій і представницьких інституцій обох регіонів, направленої на підтримку офіційного Києва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінцовський Т. С. Українська губернська рада Херсонщини: організаційне становлення між двома губернськими з'їздами (червень-жовтень 1917 р.) / Т. С. Вінцовський // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2007. – Вип. 1. – С. 144-150.
2. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
3. Гвоздик В. С. Пробудження національної свідомості українців на півдні України в 1917 році / В. С. Гвоздик // Придніпровський науковий вісник. – Дніпропетровськ, 1997. – № 9: Історія і право. – С. 10-15.
4. Яценко В. Я. Катеринослав у 1917 р.: особливості революційного процесу / В. Я. Яценко // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10. – С. 108-113.
5. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
6. Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951) / В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2003. – 284 с.
7. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПИСКОПА НИКИФОРА (ФЕОТОКІ) НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Проаналізовано релігійну політику архієпископа Никифора (Феотокі) відносно старообрядців, які проживали в межах Слов'янської і Херсонської єпархії. Досліджено процес започаткування єдиновірства як форми компромісу між старообрядцями та офіційною православною церквою.

Ключові слова: архієпископ Никифор, православна церква, старовіри, єдиновірці.

Проанализирована религиозная политика архиепископа Никифора (Феотоки) относительно старообрядцев, проживающих на территории Славянской и Херсонской епархии. Исследован процесс зарождения единоверия как формы компромисса между старообрядцами и официальной православной церковью.

Ключевые слова: архиепископ Никифор, православная церковь, староверы, единоверцы.

In the article are analyzed the religious policy of archbishop Nikifor (Feotoky) concerning the old believers living in territory of the Slavic & Kherson diocese. Process of the form of the compromise between Old Believers and official Orthodox Church is investigated

Key words: archbishop Nikifor, Orthodox Church, Old believers, coreligionists.

Архієпископ Никифор (Феотокі) став другим архієпископом новоутвореної Слов'янської і Херсонської єпархії, яку він очолював упродовж 1779-1786 рр. Він наступник свого друга і співвітчизника Євгенія (Булгаріса), який рекомендував його на Полтавську кафедру як високоосвіченого богослова, розумну, енергійну і відповідальну людину. Пріоритетним напрямом діяльності архієпископа був розвиток православ'я у ввіреній йому єпархії. Досягненню поставленої задачі мало сприяти відкриття духовної семінарії (1779), де готувалися освічені духовні кадри для єпархії, та місіонерська робота, націлена на збереження провідних позицій Російської православної церкви у регіоні.

Попри активну церковно-релігійну позицію Никифора (Феотокі) на Півдні України, його діяльність не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Історіографія, присвячена постаті Никифора, здебільшого представлена працями дослідників XIX ст. Найбільш повно життєдіяльність архієпископа відображена у публікації М. М. Соловйова, розміщеної на сторінках академічного видання Київської духовної академії [1]. Автор опублікував і деякі проповіді Никифора. До питання діяльності ієрея тією чи іншою мірою

звертались О. С. Стурдза, А. О. Дмитрієвський, митрополит Євгеній (Болховитінов), єпископ Порфирій (Успенський) [2]. Деякі дослідники, зокрема, Гавриїл (Розанов), А. О. Скальковський, В. О. Біднов опублікували послання, звернення, повчання та листи Никифора (Феотокі) [3]. Серед сучасних істориків, до кола наукових інтересів яких входить дослідження діяльності Никифора, виділяються публікації російської дослідниці Є. В. Жукової [4]. У цілому зазначена проблема вивчена недостатньо. Відсутність спеціального монографічного дослідження зумовлює актуальність зазначеної теми.

Місіонерська робота православних ієрархів на Півдні України розпочалася відразу після утворення Слов'янської і Херсонської єпархії (1775). Особливо актуальним стало на той час питання взаємин із старообрядцями, що спричинено їх активним переселенням на землі південного регіону. У церковних документах старообрядці часто фігурували під терміном «розкольники» наряду з представниками сект: молоканів, духоборів, скопців та інших, хоча офіційно до 1905 р. розкольниками називали старообрядців або старовірів. Попри те, що старовіри були представниками дониконівського православ'я, офіційна пра-

вославна церква, яка не хотіла допускати послаблення своїх панівних позицій в регіоні, знаходилась по відношенню до них у постійній опозиції. Зростання чисельності старовірів у південному регіоні вона розцінювала як небезпечні для себе симптоми.

Політика лібералізації, якої дотримувалась Катерина II щодо старообрядців, сприяла їх поверненню до Росії. Вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства, звільнялися від податку на носіння борід і отримали пільги терміном на шість років [5, с. 129-132]. Старообрядці брали активну участь в процесі економічного освоєння Південної України. У 1762 р. були надані певні пільги старовірам на чолі з Федором Сеньковським, який *«вийшовши із Литви, оселився біля фортеці Св. Єлисавети для промислу купецького»*. Ще до утворення міста Єлисаветграда вони заснували багаті селища на околицях фортеці й швидко налагодили ділові стосунки з купцями із Росії, Польщі, Туреччини і Молдавії, що сприяло піднесенню торгівлі [6, с. 106].

Старовіри стали одними з перших жителів Ананьєва, Одеси та інших міст. Проте переважна їх більшість поселилась у сільській місцевості, де вони успішно займались землеробством, вирощуючи елітні сорти зернових, перевезенням риби та солі з Одеси і Миколаєва до Поділля та Польщі. Тож поселення старовірів у південному регіоні Російської імперії відповідало колонізаційним інтересам уряду. Про це свідчить імператорський указ 13 серпня 1785 р., згідно з яким їм пропонувалось селитися в Таврійській області, де надавалася низка пільг, що регламентували їх соціально-економічне та церковне життя [7, с. 438-440]. Фактично, легалізувалось богослужіння за стародруками і священство, затверджуване місцевими архієреями. Через два роки у селищі Велика Знам'янка Дніпровського повіту Таврійської області був заснований старовірський монастир, що стало винятковим явищем по відношенню до старообрядців у тогочасній Росії. Пізніше, у 1796 р., за клопотанням Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора П. А. Зубова його переведено на нове, більш зручне місце, що знаходилось у 20 верстах від Берислава, на березі річки Конка, де йому відводилось 3 000 десятин землі. Настоятелем монастиря став архімандрит Іоасаф [8, с. 88].

Старообрядці не мали одностайних поглядів на проблему взаємин із православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею, а частина добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Наслідком дій останніх стало виникнення певного компромісу у вигляді єдиновірства. Старообрядці могли приєднуватись до православної церкви, мати священника, який відправляв службу за стародруками і дотримувався старих обрядів. Уряд позитивно віднісся до появи єдиновірства, так як воно певною мірою послабило напругу, що виникла в стосунках із розкольниками і сприяло залученню їх до Південної України.

Ідея єдиновірства виникла серед старовірів Південної України. Старообрядці з селища Знам'янки Єлисаветградського повіту, які переселились туди з Молдавії, звернулись до архієпископа Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм будівництво церкви, мати священника із свого середовища і користуватись стародруками, але позитивної відповіді не отримали. 14 лютого 1780 р. вони повторили своє прохання, адресувавши його вже наступному архієпископу – Никифору (Феотокі). До нього долучалось письмове сповідання своєї віри, де за свідченням Никифора *«вони щиро зрікалися розкольницьких поглядів і визнавали Церкву Грецьку істинною, вселенською і апостольською. Усі її догмати, таїнства і обряди визнавались відповідними до Слова Божого, переказів св. апостолів і семи Вселенських соборів. Ті, хто знаходиться поза межами греко-руської Церкви, введені в оману»*. Під зверненням підписалося 116 осіб, які попередньо заручились підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. О. Потьомкіна [9].

Никифор (Феотокі) схвально віднісся до ідеї єдиновірства. У 1780 р. він звернувся до усіх старовірів, що проживали в єпархії з *«Окружним посланиєм к старообрядцям»*. На основі аналізу вивчених стародавніх церковних книг і особистого спілкування з Константинопольським та Єрусалимським патріархами архієпископ доводив, що лише старовіри відрізняються своїм вченням і обрядами від усього православного світу. Він розглянув витоки розколу і вказав на його ініціаторів. Першим, хто на його думку,

посіяв зерна розколу був монах Мартин, який у 1150 р. прибув на Русь, проголосив себе православним греком, родичем Константинопольського патріарха і почав проповідувати ересь. Свої еретичні догмати він помістив у написаній ним книзі під назвою «Истина». Як згодом з'ясувалось, цей Мартин був вірменом, який покаявся у своїй ересі. Патріарший суд у Константинополі визнав його винним і засудив до страти.

«У 1660 р. в Росії проповідували розкол Іосиф Астомен, який був вірменом, Авраам Венгерський – євреї та Яків Лепихин. Тож вчителями і наставниками розкольників були недостойні вірмени та євреї, які звабили і відвернули частину населення від істинного православ'я. Базуючись на доказах помилковості розколу Никифор закликав старовірів повернутися до істинної православної церкви» [10, с. 223-231].

Розкольники Бахмутського повіту не погодились із доказами «Послания...» і відповіли на нього «Соловецкой челобитной», яку передали архієпископу через протоієрея Петра Раєвського. У відповідь Никифор написав «Ответы на вопросы старообрядцев», які були опубліковані в Москві у 1800 р. [11]. Упродовж XIX ст. ця праця витримала п'ять видань, що свідчить про її науково-практичне значення та актуальність. Свою роботу архієпископ написав спочатку грецькою, а вже потім її перекладено на російську мову. Автор ще не настільки добре володів російською мовою, щоб швидко і вільно написати свою відповідь старообрядцям. У деяких місцях Никифор акцентував увагу на грубості, неосвіченості розкольників і незнання ними навіть рідної мови [12, с. 582-583].

А. О. Скальковський розмістив «Послание Никифора, архієпископа Славянського и Херсонського к старообрядцам 1780 г. 16 июля месяца» у додатках до своєї праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края». У примітках до цього документу він написав, що опублікував його з археографічною точністю, але в скороченому варіанті, тобто більша половина тексту – пропущена. Там же він надрукував і лист одного з розкольників, датований 16 липня 1780 р., який зберігався серед паперів у М. Н. Мурзакевича [13, с. 275-279]. Автор листа писав із Єлисаветграда про приїзд архієпископа Никифора,

який під час спілкування з розкольниками прагнув повернути їх до православ'я. Попри обіцянку освятити каплицю і поставити їх священника, це не дало позитивного наслідку. Але під час візиту архієпископа до Знаменки, який відбувся в червні 1780 р., він освятив церкву розкольникам і від нього вони прийняли священника.

Никифор став фактичним основоположником єдиновірства без узгодження своїх дій зі Св. Синодом. У своїх діях він керувався працею ієромонаха, в подальшому архієпископа Платона (Левшина), виданою Синодом у 1766 р. – «Увещание во утверждение истины», де зазначено, що в православ'ї допускається користування як стародруками так і новими церковними книгами. Про навернення старовірів до офіційної церкви Никифор (Феотокі) повідомив у своєму листі від 3 серпня 1780 р. члена Св. Синоду, архієпископа Новгородського Гавриїла. До листа він долучив офіційне донесення для Синоду [10, с. 231-236].

Попри сподівання Никифора, його дії не викликали схвалення. Відповідь від архієпископа Гавриїла він отримав лише 14 жовтня 1781 р., де вказувалось на недопустимість такого поблажливого ставлення до розкольників, посилаючись на постанову Великого Московського Собору 1667 р., який забороняв використання їхніх стародруків і звичаїв. Никифор надіслав послання до Синоду, де проаналізував причини своєї «поблажливості» до старовірів («Краткое повествование о обращении раскольников селения Знаменки...»). Архієпископ навів богословське обґрунтування своїх дій, чисельні переконливі приклади із давньої та новітньої церковної історії, зробив екскурси в історію богослужбового статуту, текстологію Св. Писання, посилення на церковні правила і вчення святих отців, демонструючи тим самим неабияку ерудицію і глибокі знання. Його докази були настільки вагомими, що його навернення старовірів до офіційної церкви не було скасованим [9].

Ініціатива Никифора (Феотокі) стала для Св. Синоду своєрідним каталізатором для обговорення питання про єдиновірство, яке стало реальністю і незабаром було узаконено.

Згодом, у 1800 р. імператор Павло I затвердив складені митрополитом Московським

Платоном «Пункти, або правила, єдиновірства», які були досить лояльними. Єпархіальним архієреям заборонялось відбирати у старообрядців стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Старовірам уже не обов'язково було йти на компроміс із православним духовенством, а ті, в свою чергу, мали обмежені можливості для впливу на них.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. єдиновірство почало швидко поширюватись на землях Південної України, про що свідчить поява церковних споруд у ряді населених пунктів. Церква Пресвятої Богородиці з'явилися у Великій Знам'янці (побудована на місці каплиці, що існувала з 1776 р.); Свято-Троїцька – у слободі Троїцьке Одеського повіту (1785 р.); Покровська – в Єлисаветграді (1787 р.), Херсоні (1812 р.), Кременчуці і Олександрії (1794 р.), у Тирасполі та селі Привільному; Миколаївська – у селі Мала Знам'янка; Петро-Павлівська та Успенська в Одесі [14, с. 180, 190-192, 202].

Проте, політика уряду і синодальної церкви по відношенню до старовірів була

нестабільною, про що свідчить відновлення утисків з другої чверті XIX ст. Єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому єдиновірські церкви і монастирі поступово змінювали свій статус на православний.

Таким чином, з кінця XVIII ст. архієреї намагались зберегти домінуючі позиції Російської православної церкви на Півдні України. Методи місіонерської діяльності Никифора (Феотоки) базувалися на основі просвітницької роботи, яку він проводив серед старообрядців Слов'янської і Херсонської єпархії. Він намагався залучити їх до офіційної православної церкви шляхом переконання, агітації та поступок у вигляді єдиновірства, що свідчило про його ліберальні погляди, які на той час поділяли далеко не усі ієрархи. Започаткований ним інститут єдиновірства зіграв свою історичну роль у процесі зближення старовірів із синодальною церквою і певною мірою врятував їх від утисків і переслідування, які розпочалися у першій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. Кн. 9. – С. 78-115; Кн. 10. – С. 248-266; Кн. 12. – С. 569-597.
2. Стурдза А. С. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и политического пробуждения греков / А. С. Стурдза. – М.: Унив. тип., 1844. – 31 с.; Дмитриевский А. А. По поводу издания в свет нескольких трактатов и писем архиепископа Никифора Феотоки // Труды Киевской духовной академии, 1891. – Кн. 6. – С. 334-352; Евгений (Болховитинов), митрополит. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. – Ч. 1, 2. – М.: Русский двор, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. – С. 233-235; Порфирий (Успенский). Проповедники на островах Средиземного моря / Порфирий (Успенский), епископ // Труды Киевской духовной академии. – 1880. – Кн. 2. – С. 197-221.
3. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (Розанов), архиепископ Тверской и Кашинский. – Тверь: Тип. губ. правления, 1857. – С. 74-75; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Ч. 1. – Одесса, 1836. Прил. № 6. – С. 275-279; Два письма архиепископа Никифора Феотоки к елисаветградскому протоиерею Дмитрию Смолодовичу / Сообщил В. Беднов // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 130-132.
4. Жукова Е. В. Никифор Феотокис: ученый, святитель, монах / Е. В. Жукова // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 1999. – № 4. – С. 47-64.
5. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVI. – СПб., 1830.
6. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): [монографія] / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.
7. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXII. – СПб., 1830.
8. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.: [монографія] / А. А. Пригарин. – Одесса – Измаил – Москва: «СМИЛ» – Археодоксия, 2010. – С. 88.
9. Жизнь и труды архиепископа Никифора Феотокиса. – Режим доступа: <http://msdm.ru/content/view/254/231/1/6/>.
10. Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России / Никифор Феотокис. – М.: Даниловский благовестник, 2006. – 344 с.

11. Феотоки Никифор. Ответы на вопросы старообрядцев / Никифор Феотоки, архиеп. – М., 1800. – 361 с.
12. Соловьев М. М. Никифор Феотоки / М. Соловьев // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 3. – Кн. 12. – С. 582, 583.
13. Скальковский А. О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. О. Скальковский. – Ч. I. – Одесса : Гор. тип., 1836. – 288 с.
14. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил (архиеп. Херсонской и Таврической) // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 140-210.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

© Н. М. Діанова, 2012

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2012

АНДРІЙ ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ: доля літератора та людини

Проаналізовано індивідуальні особливості творчого і життєвого шляху одного із засновників Закарпатської філії Спілки радянських письменників України – А. Патруса-Карпатського.

Ключові слова: література, радянська влада, Закарпаття, Патрус-Карпатський.

Проанализированы индивидуальные особенности творческого и жизненного пути одного из основателей Закарпатского филиала Союза советских писателей Украины – А. Патруса-Карпатского.

Ключевые слова: литература, советская власть, Закарпатье, Патрус-Карпатский.

Individual peculiarities of creative life of Andriy Patrus-Carpatskiy as one of the founders of Transcarpathian branch of Ukraine's union of the Soviet writers have been analyzed in the article.

Key words: literature, Soviet power, Transcarpathia, Patrus-Carpatskiy.

Закарпаття – «Срібний край» української землі. Це край, в якому відображено все різноманіття природної привабливості, творчої наснаги та духовної рівноваги. Тому не дивно, що закарпатська земля дала українській нації, крім дивовижної природи та пам'яток архітектури, і велику кількість творчих, сповнених любові до рідної землі, письменників. До когорти таких видатних закарпатців відносяться і уродженець Тячівщини Андрій Патрус-Карпатський.

Особа А. Патруса-Карпатського, як, зрештою, й постаті більшості репресованих українських науковців, представників культурно-мистецької й літературної сфери, почала привертати увагу вітчизняної історіографії з відновленням державної незалежності України й відкриттям для дослідників архівів колишнього КГБ [4; 12]. У третьому томі «Нарисів історії Закарпаття» (2003) про А. Патруса-Карпатського інформація доволі лаконічна [13, с. 497]. Значно ґрунтовніше й розлогіше висвітлено біографію літератора у другій книзі обласного тому «Реабілітовані історією» [5] та в «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів» [16]. У наших попередніх публікаціях проаналізовано суперечливий процес взаємодії політики, науки та літератури в повоєнному Закарпатті в цілому, та на прикладі діяльності П. Лінтура, Ф. Потушняка, зокрема [8-11].

Метою цієї статті є проаналізувати індивідуальні особливості творчого шляху й жит-

тєвих перипетій А. Патруса-Карпатського як одного з «батьків-засновників», очільника Закарпатської філії Спілки радянських письменників України.

У тоталітарній державі комуністичного зразка, яким був Радянський Союз практично до самого кінця свого існування, відповідно до засад його побудови, уніфікації й одержавленню підлягали практично усі сфери життя. Очевидно, що таким теоретичним засадам відповідала й комуністична модель організації літературного процесу в СРСР та УРСР (інших союзних республіках).

Задля цілковитого підпорядкування собі інтелігенції сталінський режим поряд з плановим, систематичним контролем радянського суспільства та його духовної сфери проводив періодичні викривальні кампанії. Вони здобули найбільший розмах у перші післявоєнні роки, втілювались у сумнозвісній політиці, що отримала назву «ждановщина».

Усього упродовж 1946-1951 рр. було ухвалено 12 найбільш значущих й погромницьких за своїм характером й спрямуванням постанов ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Вони заклали підвалини для наступу на всі групи наукової й творчої інтелігенції країни в цілому, і Закарпаття, зокрема.

Створення Закарпатської філії СРПУ³ й перші кроки «радянзації» літературного життя

³ 4 червня 1946 р. на засіданні президії Спілки радянських письменників України.

регіону відбувалися синхронно з цією масштабною й системною загальносоюзною «викривально-очищуючою» кампанією. На вістрі брутальної критики опинився керівник обласної письменницької філії А. Патрус-Карпатський, якому закидали «темне націоналістичне минуле», співробітництво з чеською та англійською розвідками в часи Другої світової війни й, зрозуміло, «націоналістичні помилки» у творчості. Але це відбулося згодом.

Після приєднання Закарпаття до УРСР Андрій Михайлович був призначений літературним редактором обласної газети «Закарпатська правда» (1 травня 1945 р. – 1 грудня 1946 р.), а згодом – з 1 грудня 1946 р. й до березня 1947 р. – завідувачем відділу культури обласної російськомовної газети «Закарпатская Украина». Керівництво області, намагаючись прямувати у річищі загальносоюзного й республіканського прославлення «вождя усіх часів і народів», «геніального полководця» Й. Сталіна, доручило йому (разом ще з декількома колегами) скласти поетичного листа «вождю» з подякою за все – минуле, сучасне й надзвичайно осяйне майбутнє. Майже анонімне «Слово Великому Сталіну» авторства А. Патрус-Карпатського, оприлюднене на шпальтах «Закарпатської правди» 28 жовтня 1945 р., було специфічним документом літературної продукції тієї доби. Примітка до публікації стверджувала: «Лист обговорено і прийнято на зборах громадян міст і сіл Закарпатської України, на яких було присутніх 280 546 чоловік, а також прийнято на урочистому засіданні Народної Ради, Центрального Комітету КПЗУ, народних і партійних Комітетів міста Ужгорода та округи разом з громадськими і профспілковими організаціями та представниками військових частин в першу річницю визволення Червоною Армією Закарпатської України від німецько-угорських загарбників» [14, с. 1-3]. Того ж 1945 р. «Слово» було опубліковано в Ужгороді окремим виданням.

На початку весни 1946 р. СРПУ Закарпаття з відрядженням відвідав відомий київський письменник Юрій Дольд-Михайлик, який поділився враженнями щодо письменницького життя регіону з читачами республіканської «Літературної газети»: «Літературні сили розпорошені по всій області, і точних даних про наявну кількість письменників поки що

немає. Та вже сьогодні можемо назвати близько 50 письменників, частина яких, як, скажімо, Ів[ан] Керча, А. Патрус-Карпатський, П. Лінтур, М. Климпотюк та інші, беруть найактивнішу участь в сьогоднішньому житті області – і як письменники, і як громадсько-політичні діячі... Активно працює А. Патрус-Карпатський, творчість якого присвячена показові людей оновленого Закарпаття. Патрус-Карпатський береться і за поетичні форми і за публіцистику і скрізь виявляє себе інтересним і вдумливим автором». Київський гість віддав належне літераторам краю й водночас змалював їхні райдужні й безхмарні перспективи у «письменницькій родині» УРСР: «Велика заслуга письменників Закарпаття, як і всієї закарпатської інтелігенції, полягає в тому, що своїм натхненим словом вони відіграли визначну роль у здійсненні одвічних прагнень народу до возз'єднання з Радянською Україною.

Величні перспективи розгортаються тепер перед літераторами Закарпаття. Несучи в маси слова більшовицької правди, вони своєю творчістю сприятимуть оволодінню здобутками найпередовішої в світі радянської культури, невтомно розвиватимуть радянську культуру на землі Закарпаття» [6, с. 3].

4 червня 1946 р. під головуванням М. Рильського відбулося засідання президії Спілки радянських письменників України. Першим пунктом порядку денного було заслухано звіт відомого українського літератора Івана Ле про роботу кваліфікаційної комісії СРПУ. Доповідач поінформував присутніх, що заяви, які спрямовуються до кваліфікаційної комісії, надходять від різних людей, з різним літературним доробком.

Серед іншої, проведеної кваліфікаційною комісією роботи, І. Ле прозвітував про обстеження нею письменників Закарпатської України, результатом чого стала рекомендація трьох осіб до членів СРПУ [18, ф. 590, оп. 1, спр. 32, арк. 70]. Першою серед цієї трійці (А. Патрус-Карпатський, Ф. Потушняк, П. Лінтур) було розглянуто заяву Андрія Михайловича Патрус-Карпатського й одногосно прийнято його до складу Спілки радянських письменників України.

На цьому ж засіданні президії СРПУ було також заслухано доповідь І. Золотоверхого про літературне життя Закарпатської області.

Охарактеризувавши обстановку, своєрідні умови праці закарпатських літераторів, доповідач наголосив, що письменники Закарпаття потребують творчої допомоги й що вже час утворити місцеву філію СРПУ з центром у м. Ужгороді, а також обрати її уповноваженого. Позитивно вирішивши це питання, Президія одночасно затвердила «товариша Патрус-Карпатського А. М.» керівником Закарпатської філії СРПУ [2, с. 4; 18, ф. 590, оп. 1, спр. 32, арк. 70, 72].

А вже 27 червня 1946 р. друкований орган правління СРПУ надав свої шпальти Андрієві Михайловичу для представлення республіканському читачеві літературної палітри його рідного краю. Урочистість цієї події підкреслювалася розміщенням презентації на першій сторінці «Літературної газети». Завершувалася стаття «Голос Закарпаття» у звичному дусі подібних публікацій перших повоєнних років: «*І тепер, нарешті, після страшного і кривавого лихоліття, письменники і поети Закарпаття дихають вільним повітрям рідної Вітчизни – Радянського Союзу – разом з усіма закарпатськими українцями, які стали повноправними громадянами країни, керованої генієм людства – Йосипом Віссаріоновичем Сталіним.*

По-новому задзвеніла муза закарпатських поетів, нова радісна дійсність оновила їхні твори новим змістом [...]» [5, с. 1]

Членом Спілки радянських письменників України й керівником її Закарпатської філії Андрій Михайлович пропрацював неповних півтора року.

Уже з весни 1947 р. на його адресу починають лунати критичні закиди, в яких окремі реальні факти змішуються з напівправдою й відвертою брехнею. Очевидно, що для певних обвинувачень і сам літератор давав підстави.

13 серпня 1947 р. літератор звернувся з листом до голови Спілки радянських письменників України О. Корнійчука: «*І ось тепер мене знімають з роботи, знімають, рекомендувавши мене на цю роботу і обіцявши допомогти налагодити її...*» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 38-39]. Розповівши коротко про власний життєвий шлях, наголосивши при цьому на своїй участі у комуністичному революційному русі й відданості ідеї возз'єднання Закарпаття з радянською Україною, Андрій Михайлович відверто розповів про

нагальні проблеми у своїй роботі на посаді відповідального секретаря Закарпатської філії СРПУ, брак допомоги від київського керівництва Спілки, відсутність уваги з боку Закарпатського обкому КП(б)У тощо.

Непевні чутки про його близьке усунення з посади керівника обласної літературної організації не лише псували нерви, оскільки блискавично поширювалися Ужгородом, а й ставали на заваді публікації творів, що, у свою чергу, підтягло єдине джерело заробітку й матеріальний стан родини, яку він утримував. Андрій Михайлович з розпачем писав: «*Переставши друкувати мене, цим самим я був поставлений в дуже важкі матеріальні умови. На моєму утриманні п'ятичленна моя родина (дитина, стара мати, хвора тесть і дружина – студентка Ужгородського університету), допомагати повинен був також родині старшого брата, інваліда Вітчизняної війни [...]*» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 38-39].

Ускладнювало ситуацію й нігілістичне ставлення окремих представників професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету й газетярів (на загал нових людей в області) до літературної спадщини Закарпаття ХІХ – перших десятиріч ХХ ст., спадкоємцем якої до певної міри вважав себе А. Патрус-Карпатський: «*Нездорова атмосфера у Закарпатській філії СРПУ створилась ще й тому, що такі журналісти, як Гільбух, Гіневський, працівник Ужгородського університету Коломієць зовсім відкидають визвольно-національне значення окремих закарпатських письменників минулого, ба навіть більше того, працівників закарпатської літератури дорадянського періоду взагалі не вважають за письменників. Так, Коломієць в «Закарпатській правді» в одній своїй статті (підписаний псевдонімом «Колманов»), писав, що три письменники – Попович, Боршош-Кум'ятський і Жупан, які в минулому написали по кілька творів, що вони «не написали нічого цінного», звичайно, не підкріпивши це жодним фактом» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 38-39]. Особливо обурювало Андрія Михайловича надання владою усіляких переваг директивно надісланим зі Сходу літературно-мистецьким працівникам і як наслідок – перетворення місцевої інтелігенції на людей другого сорту: «*Це розділювання на «східних» і на «місцевих» потратило і на сторінки**

преси, потрапляє і у виступи окремих «східних товаришів», навіть керівників обкому партії...» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 40].

Завершувався цей лист-апеляція до керівника СРПУ запевненням закарпатського літератора у його щирій відданості «справі соціалістичної Батьківщини» й проханням надати можливість реалізувати власні творчі плани: «У мене єсть найкраще бажання працювати далі для нашої батьківщини, працювати на полі літератури. За останній час, не дивлячись на дуже несприятливі умов, я закінчив велику поему про Борканюка і першу частину історичної повісті про Закарпаття. Наполегливо працюю над повістю далі» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 40].

15-17 вересня 1947 р. відбувся пленум Правління СРПУ з єдиним пунктом порядку денного «Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» и «Ленинград». Однойменну доповідь на цьому зібранні виголосив керівник СРПУ О. Є. Корнійчук. Закарпатська філія письменницької організації республіки була представлена двома її членами – Ю. Гойдою та П. Лінтуром [18, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 4]. Відповідальний секретар регіональної письменницької організації навіть не був запрошений – зрештою, відбувалося з'ясування «компетентними органами» його непевного «націоналістичного минулого» й тривала кампанія шельмування літератора.

На пленумі від Закарпатської філії СРПУ слово отримав Ю. Гойда, який у своєму виступі 17 вересня 1947 р. охарактеризував стан справ в обласній літературній організації, зауваживши, що вона нараховує трьох членів та двох кандидатів у члени СРПУ (одним з цих двох кандидатів і був доповідач, якого прийняли до членів СРПУ лише 1 грудня 1948 р.). Перераховувалися прізвища поетів Ф. Потушняка, А. Патруса-Карпатського, В. Боржавіна, М. Шаповала, П. Горецького, Ю. Боршош-Кум'ятського, Ф. Могіша, С. Панька, які мали по одній, а то й по декілька книжок. Серед прозаїків згадувалися Й. Жупан, О. Маркуш, Л. Бездомний, драматурги – О. Сливка, М. Дзюба, М. Тевелєв. Учасники пленуму інформувалися, що в області підрастає талановита літературна молодь, а

Закарпатське обласне видавництво лише 1947 р. випустило 7 збірок поезій, а минулого року – збірку віршів А. Патруса-Карпатського «Одної матері ми діти» [18, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 284]. Юрій Андрійович наголошував, що у філії СРПУ практикуються «літературні середи», творчі зустрічі з київськими та московськими радянськими письменниками. Однак, на його думку, усій цій роботі бракувало систематичності й чіткої планомірності. У переважній більшості закарпатських літераторів окреслився не лише творчий застій, а й навіть значний занепад.

Для з'ясування причин і обставин виникнення такого нездорового явища у літературному житті радянського Закарпаття Юрій Андрійович пропонував звернутися до аналізу роботи Закарпатської філії СРПУ та її керівника, уповноваженого СРПУ А. Патруса-Карпатського. Останній, за словами Ю. Гойди, не виправдав «високого довір'я партії», а саме: «Він виявився ідейно, а навіть творчо і морально слабким для того, щоб керувати обласною організацією письменників, щоб згуртувати літераторів навколо партії. Літераторів, які приносили до нього свої рукописи, він посилав для консультації до редакцій обласних газет, працівники яких заспокоювали авторів обіцянками. І тому зрозуміло, чому літературна молодь перестала звертатися за допомогою до обласної організації письменників» [18, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 285].

Але невміння (чи небажання) налагодити літературний процес у Закарпатті за радянськими стандартами, зокрема кепська робота з молодими письменниками були не найбільшою провиною Андрія Михайловича. Найтяжчий його гріх перед комуністичною адміністрацією полягав у «сумнівному минулому» літератора, його невмінні відрізнити «чорне» від «білого» у літературному процесі й гнучко відстежувати зміну ідеологічної кон'юнктури на ідеологічно-пропагандистському фронті та прямувати у річищі чергових компартійних вказівок «інженерам людських душ» [10, с. 75-76].

17 листопада 1947 р. відбулося відкрите засідання президії СРПУ, на якому було розглянуто низку важливих питань, поставлених перед письменницькою організацією республіки вересневим пленумом правління Спілки.

Серед інших справ порядку денного було розглянуто й питання про перебування в СРПУ львівських літераторів П. Карманського й М. Рудницького, а також їхнього ужгородського колеги А. Патрус-Карпатського.

Після шквалу критики й обвинувачень на адресу львів'ян було одностайно ухвалено виключити їх з СРПУ. Згодом прийшла черга Андрія Михайловича. Керівник творчої Спілки О. Корнійчук не лише закликав до «посилення боротьби проти буржуазного націоналізму в усіх проявах», а й поставив питання про чергове «негайне виключення зі Спілки іншого націоналістичного прихвостя, авантюриста і пройдисвіта Патрус-Карпатського, який провадив підступну роботу в Закарпатській організації СРПУ». З осудом «буржуазно-націоналістичної діяльності» П. Карманського, М. Рудницького й А. Патрус-Карпатського серед інших виступив і М. Руденко (незадовго перед тим він відвідав Ужгород у складі «бригади» київських літераторів), доповівши зібранню «про обурливу поведінку пройдисвіта Патрус-Карпатського»: «Перебіжчик ряду політичних буржуазних партій – Патрус-Карпатський аж до останнього часу продовжував свої авантюристичні справи» [3, с. 4].

Присутні на засіданні члени президії Спілки разом з численним письменницьким активом (засідання було відкритим і «показовим») «одностайно проголосували за виключення Карманського, Рудницького та Патрус-Карпатського із Спілки радянських письменників України» [17, с. 228-229.]

Отже, після обговорення «антирадянської поведінки ужгородського письменника Патрус-Карпатського» правління СРПУ ухвалило виключити його з Спілки письменників «як буржуазного націоналіста, який ідейно не роззброївся» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 41]. Принаймні словесна мотивація виключення А. Патрус-Карпатського з письменницьких лав УРСР була менш грізною й обтяжливою, ніж у його львівських колег по недолі [10, с. 78-80].

Редакційна стаття «Буржуазних націоналістів – на смітник історії!», вміщена у «Літературній газеті» 20 листопада 1947 р., повідомляла про вищезгадане рішення керівництва СРПУ. Головну увагу редакційна стаття приділила старшим й досвідченішим

львівським літераторам – П. Карманському й М. Рудницькому. Андрій Патрус-Карпатський немов би слугував супроводом їхнім «чорним справам». Одначе насамкінець у погромницькій публікації згадувався й він, а на його біографії й літературній діяльності ставився хрест. Завершувалася публікація майже як вирок Нюрнберзького трибуналу: «П. Карманський, М. Рудницький, А. Патрус-Карпатський протягом довгого часу служили ворогам радянського народу. Вони не раз лицемірно клялися в любові до нього, а на ділі зраджували його. Вони до останнього часу не відмовились від своїх антинародних позицій, не тільки не переозброїлись, а ще більше виявили себе як махрові буржуазні націоналісти.

Спілка радянських письменників України виключила з своїх лав Карманського, Рудницького і Патрус-Карпатського. Радянська громадськість одностайно засуджує їхні брудні діла, їхню брудну писанину.

Їх місце – на смітнику історії!» [1, с. 4].

Вищезгадані ухвалу Президії письменницької спілки УРСР й дотичні публікації у друкованому органі СРПУ легітимізувала газета «Радянська Україна» – часопис ЦК КП(б)У, Верховної Ради й Ради Міністрів УРСР, вмістивши на своїх шпальтах через тиждень після «Літературної газети» – 27 листопада 1947 р. – редакційну погромницьку статтю «За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури!» [7, с. 2-3].

Виключали з письменницької Спілки А. Патрус-Карпатського – уже в'язня – 15 жовтня 1947 р. був виданий ордер на арешт поета. Фактично він був арештований у Києві ще 12 жовтня й звідти етапований до Москви. 3 грудня 1948 р. був затверджений обвинувальний висновок у його «справі». Йому інкримінувалося таке «а) В 1938-1939 рр. співробітничав в Закарпатті у фашистсько-націоналістичній пресі, систематично друкував в газеті «Нова свобода» свої вірші і статті, у яких закликав підтримувати маріонетковий уряд Волошина – Ревая і виховувати молодь за взірцем гітлерівських молодіжних організацій; б) працюючи в 1942-1943 рр. в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю проти Радянського Союзу [...]. Винним себе визнав [...]». Матеріали «справи»

було направлено на розгляд Особливої наради при МГБ СРСР з пропозицією засудити літератора до 20 років виправно-трудових таборів. Особлива нарада «пом'якшила» присуд до 10 років таборів [12, с. 347].

Андрію Патрус-Карпатському судилося важка доля – спокутувати свою «провину» йому довелося упродовж довгих дев'яти років у сумнозвісній мережі сталінського ГУЛАГу, оволодіваючи «суміжними професіями» й не полишаючи, втім, літературної творчості.

В останні роки свого перебування в ув'язненні поет неодноразово звертався до партійного керівництва країни і республіки з двома питаннями – дотермінове звільнення й доля рукописів, які були написані в неволі [5, с. 504]. Втім, пробитися на шпальти радянських літературних часописів й «вільному» радянському «інженеру людських душ» було нелегко (принаймні без знайомств), для в'язня ж це взагалі було неможливим.

24 листопада 1956 р. Управління виправно-трудового табору «Ж III» Міністерства внутрішніх справ СРСР видало стандартну довідку черговому звільненому, який відбув тривале «творче відрядження» по сибірських «ведмежих кутах» – селищах Воркута Комі АРСР, Андзюба, Вихорівка, Тайшет Іркутської області, працюючи прохідником, землекопом, теслею на шахті № 40 Речного табору ГУЛАГ МГБ СРСР, ТЕЦ-2, шахті № 9-10, електропильщиком Озборлага ГУЛАГ МГБ СРСР: *«Выдана гражданину ПАТРУС-КАРПАТСКИЙ Андрей Михайлович, год рождения – 1917 г., национальность – украинец, уроженцу – Закарпатской обл., содержался в местах заключения МВД с 12.X-1947 г. по 24 ноября 1956 г., откуда освобожден по прекращению дела за недоказанностью обвинения.*

Следует к месту жительства – гор. Ужгород, Закарпатская область» [18, ф. 590, оп. 5, спр. 389, арк. 48, 59].

Процес реабілітації репресованих літераторів й відновлення їх у письменницьких лавах (включно з формалізацією статусу у СРПУ) далеко не завжди був легким і доля Андрія Патруса-Карпатського характерна у цьому відношенні. Власне і повернення до літературної праці наражалось натомість на латентний опір колег, який доводилося долати, апелюючи до керівництва СРПУ [10, с. 89-92].

Заробляти на прожиття в післяреабілітаційний період Андрію Михайловичу було

нелегко – письменницьких гонорарів бракувало і доводилося працювати різноробчим, літературним працівником районної газети «Вогні комунізму» в Ужгороді, часопису «Карпатська зірка» у Великому Березному, перекладати художню літературу з чеської, угорської, словацької...

27 лютого 1974 р. на засіданні секретаріату правління Київської організації СПУ було розглянуто заяву А. Патрус-Карпатського й ухвалено взяти члена СПУ на облік у Київській організації СПУ.

Помер А. Патрус-Карпатський 19 квітня 1980 р. на 64-му році життя.

Таким чином, з часу приєднання Закарпаття до радянської України й СРСР було започатковано суперечливий процес включення літературно-мистецького життя Закарпаття до загальноукраїнського та союзного літературного процесу. Процес цей був синхронізований, з одного боку, з посиленням повоєнної російської шовіністичної великодержавницької хвилі; з іншого боку – з так званою «ждановщиною» другої половини 1940-х років – системною кампанією викриття й поборювання численних «ухилів» у середовищі творчої інтелігенції, її друкованих органах й посилення безпардонного владного втручання у самий процес індивідуальної творчості літераторів, художників, композиторів.

Відгуки вищезгаданих ідеологічних кампаній безпосередньо впливали на суспільно-політичне й культурно-мистецьке життя «наймолодшої області» республіки – Закарпатської.

Інструментом впровадження загальних ідеологічних і спеціальних літературно-мистецьких директив нової влади у регіоні та контролю за їхньою реалізацією слугували не лише ідеологічні відділи Закарпатського обкому КП(б)У – Компартії України, а й організована 1946 р. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України. Складна і трагічна доля першого керівника обласної літературної організації – А. Патрус-Карпатського – була не лише індивідуальною цього непересічного майстра слова, а й відбивала загальноукраїнські тенденції більшовицької «культурної політики».

Разом з тим, навіть за цих умов жорсткого контролю тоталітарної держави за літературно-мистецьким життям представники творчої інтелігенції Закарпаття змогли долучитися до загальноукраїнського культурного процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буржуазних націоналістів – на смітник історії! // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада, № 47 (240).
2. В президії СРПУ: [4 червня 1946 р.] // Літературна газета. – 1946. – 6 червня, № 23 (164).
3. В президії СРПУ: [17 листопада 1947 р.] // Літературна газета. – 1947. – 20 листопада, № 47 (240).
4. Довганич О. «Мої жалі і світлі мрії»: нове про А. М. Патруса-Карпатського / О. Д. Довганич // Карпатський край. – Ужгород, 1994. – Вип. IV. – С. 52-55.
5. Довганич О. Д. Трагічна доля поета: Патрус-Карпатський Андрій Михайлович / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 кн.]. – Ужгород: Закарпаття, 2003-2004. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). – Кн. 2 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) [та ін.]]. – 2004. – С. 499-504.
6. Дольд Ю. З літературного життя Закарпаття / Ю. П. Дольд-Михайлик // Літературна газета. – 1946. – 7 березня, № 10 (151).
7. За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури! [Редакційна] // Радянська Україна. – 1947. – 27 листопада, № 257 (7948).
8. Капітан Л. І. Науково-педагогічна інтелігенція Закарпаття повоєнного періоду: політико-адміністративний тиск як елемент національної політики в умовах «радянзації» / Л. І. Капітан // Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наук. статей. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Т. 23-24. – С. 143-148.
9. Капітан Л. І. Етнонаціональний аспект «радянзації» Закарпаття: влада та інтелігенція / Л. І. Капітан // Сумська старовина. – 2011. – № XXXIII-XXXIV. – С. 71-78.
10. Капітан Л. І. Літературне життя Закарпаття 1945-1950-х років: від творчої свободи до концепції «інженерів людських душ» / Л. І. Капітан. – К., 2011. – 140 с.
11. Капітан Л. І. «Я завжди був чесним патріотом свого народу...»: Федір Потушняк / Л. І. Капітан // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 607-609. – С. 104-111.
12. Мусієнко О. Андрій Патрус-Карпатський / О. Г. Мусієнко // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. – К.: Радянський письменник, 1991. – Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – С. 345-347.
13. Нариси історії Закарпаття / Закарпатська облдержадміністрація. – Ужгород, 2003. – Т. III (1946-1991) / редкол.: І. М. Різак (голова), М. М. Болдижар (кер. авт. кол.) та ін. – С. 497.
14. Патрус-Карпатський А. Слово Великому Сталіну: лист трудящих Закарпатської України в день першої річниці визволення від ярма угорсько-німецьких загарбників / А. Патрус-Карпатський // Закарпатська правда. – 1945. – 28 жовтня, № 130 (157)].
15. Патрус-Карпатський А. Голос Закарпаття / А. М. Патрус-Карпатський // Літературна газета. – 1946. – 27 червня, № 26 (167)
16. Поп І. Патрус-Карпатський Андрій (Патрусъ Андрей) (29.03.1917 – 19.05.1980) / Іван Поп // Енциклопедія історії та культури карпатських русинів [Текст] / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – С. 576-577.
17. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Чеченко; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ в грудні 1919 – квітні 1920 рр.

Відтворено події грудня 1919 – квітня 1920 рр. в Балтському повіті Подільської (з лютого 1920 р. – Одеської) губернії, пов'язані з перебуванням підрозділів УГА-ЧУГА. Проаналізована взаємодія галичан та територіальних громад міста Балти й повіту.

Ключові слова: Балтський повіт, УГА, ЧУГА, реорганізація, Польовий штаб, національна свідомість.

Воссозданы события декабря 1919 – апреля 1920 гг. в Балтском уезде Подольской (с февраля 1920 г. – Одесской) губернии, имеющие отношение к пребыванию частей УГА-КУГА. Проанализировано взаимодействие галичан с территориальными общинами города Балты и уезда.

Ключевые слова: Балтский уезд, УГА, КУГА, реорганизация, Полевой штаб, национальное сознание.

The author focuses on the events which took place in Balta district Podil (Odes'ka since February, 1920) province from December, 1917 till April, 1921 and connected with UHA-RUHA. The analysis is also made on the interaction of the Galician people and local communities of Balta town and the district.

Key words: Balta district, UHA, RUHA, field headquarters, national conscience.

Історія військових формувань доби революції 1917-1921 рр. продовжує залишатись актуальною до нашого часу. На сьогодні немає жодного дослідження, яке б предметно відстежувало обставини перебування УГА-ЧУГА на Балтщині, що зумовлює необхідність даної розвідки. Метою статті є реконструкція участі галицького війська в подіях Української національно-демократичної революції на Балтщині. Об'єктом дослідження є історія національних збройних формувань України в добу Української революції. Предметом виступає взаємодія галичан з територіальними громадами м. Балти та повіту.

Багатий фактографічний, почасти суперечливий, матеріал, пов'язаний із перебуванням підрозділів УГА-ЧУГА на Балтщині, містять опубліковані та архівні спогади галичан, вояків Армії УНР, балтських партизан [1; 2; 5-8; 10; 13-15; 17; 18; 20; 22; 25]. Широку фактографію подає «Денник Начальної Команди УГА (1919-1920)» [9].

Радянська історіографія майже не згадувала ГА-УГА-ЧУГА з огляду на ідеологічну недосконалість сюжету. В той же час дана тематика постійно була в полі зору дослід-

ників діаспори, що створили низку розвідок загального характеру, проте більшість із них стосується «дозбручанського» періоду хронологічно та Східної Галичини географічно [3; 6]. Лише сучасна українська історіографія здійснила прорив у висвітленні регіональних реалій перебування галицького війська на Поділлі та Правобережній Україні. Цій темі присвячують увагу такі дослідники, як С. Олійник, В. Солдатенко, Б. Савчук, О. Завальнюк, Ю. Комарніцький та ін. [11; 16; 19]. Важливість національно-патріотичної та культурно-освітньої місії ГА-УГА-ЧУГА актуалізує у своєму доробку В. Футулійчук [23]. Проте, сьогодні ще є недостатнім рівень висвітлення локальної історії перебування галичан у низці населених пунктів України. Наприклад, побіжну характеристику перебування УГА-ЧУГА в Балті, в контексті загальної історії населеного пункту, подає в своїй збірці історичних есе «Балта: місто, освячене вічністю» лише Б. Сушинський [21, с. 244-249].

Обставини появи УГА на Балтщині вимагають короткого історичного екскурсу: ГА – регулярна армія ЗУНР (ЗоУНР) – після поразки в українсько-польській війні, станом

на 17 липня 1919 р., перейшла річку Збруч й приєдналася до Армії УНР в боротьбі проти більшовиків. Об'єднані армії здійснювали наступ на Одесу та Київ одночасно, при цьому ГА, як більш боєздатна, переважно була задіяна на північному напрямку. В бік Одеси рухались частини УНР. Так, в результаті боїв між підрозділами 45-ї дивізії 12-ї радянської армії та частинами 4-ї Сірожупанної дивізії Волинської групи Дієвої армії УНР (командувач Г. Бонч-Осмоловський) 6 вересня 1919 р. останніми було опановано Балту [12, с. 110]. Проте, з півдня та сходу рухався новий ворог – Добровольча армія, яка без оголошення війни вдавалась до збройної протидії українським військам. 24 вересня 1919 р., виходячи з фактичного стану відносин із збройними Силами Півдня Росії (ЗСПР), Директорія оголошує останнім війну, а вже 25 вересня Балта була захоплена білогвардійцями, українські війська відступили на північ [12, с. 477; 9, с. 65].

Подальші реалії воєнного протистояння ГА та Армії УНР проти Червоної та Добровольчої армії протягом жовтня 1919 р. призвели до значних втрат унаслідок бойових дій та епідемії тифу. У ГА в строю залишалось на початок листопада лише близько 10 % вояків. За цих умов з метою збереження особового складу Начальна Команда ГА на чолі з командармом М. Тарнавським 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці Гайсинського повіту без згоди Є. Петрушевича, а 17 листопада в Одесі – за згодою диктатора ЗУНР та нового Начального вождя ГА О. Микитки, укладає союзний договір з А. Денікіним. Згідно з ним ГА під назвою УГА (Українська Галицька армія) переходила на бік Добрармії, зберігши внутрішню організацію та отримавши час та засоби на лікування [9, с. 103].

Проте, вже з другої половини грудня денікінці починають відступ й УГА, яка остаточно ще не пододала тиф, теж отримує накази відступати на південь. Відповідно до них, в район Балта-Бірзула-Борщі-Ясеново-Ольвіополь мав передислокуватись I корпус [9, с. 144].

У залишеній Начальною Командою Вінниці, де наразі перебувало близько 15 тис. галичан (з них 8 743 осіб. хворих) виникає

Вінницький ревком на чолі з Г. Давидом (члени: Н. Гірняк, С. Шухевич), який в ніч з 31 грудня 1919 р. на 1 січня 1920 р. – за посередництва голови Подільського губпарткому КП(б)У А. Хвилі – уклав союзний договір з місцевими комуністичними, ліво-есерівськими та «боротьбистськими» організаціями, проголосивши УГА Червоною Українською Галицькою армією (ЧУГА), проте статус ЧУГА залишався остаточно невизначеним [19, с. 2].

Наслідком цих подій став розкол УГА: Начальна Команда, яка на цей час знаходилась в районі Балти, не визнала Вінницького ревкому й продублювала наказ відступати на південь разом з Добрармією [3, с. 184]. Вже 7 січня 1920 р. щойно створений в Балті «політвідділ» УГА (О. Лесняк, А. Музичка, О. Станімір, Д. Паліїв) оголошує себе Начальним ревкомом ЧУГА, тобто найвищою політичною владою УГА-ЧУГА. 7, 8 та 10 січня Балтський (Начальний) ревком видав накази, згідно з якими всі частини УГА на схід від р. Дністер зобов'язувались ввійти до складу ЧУГА й порвати з денікінцями. Проте, Начальна Команда не визнала Балтський ревком та здійснила невдалу спробу домовитись з румунами про пропуск УГА через кордон у районі Тирасполь-Дубосари-Рибниця [19, с. 3; 9, с. 182].

Саме за подібних форс-мажорних обставин, що характеризуються загальною деморалізацією війська, в межах Балтського повіту локалізуються частини I корпусу УГА, станом на грудень 1919 р., до якого входили: 5-а Сокальська бригада (мала три курені піхоти, гарматний полк (командир – сотник А. Циганик), кінну сотню, саперну сотню та тиллові частини (комендант – сотник О. Демчук, згодом сотник В. Коссар); 6-а Равська бригада, що складалась з 3-х куренів піхоти, гарматного полку з 4-х батарей (командир – сотник Р. Фріш) і кінної сотні (сотник Ю. Головінський); 9 Угнівсько-Белзька бригада (отаман Б. Шашкевич); 10 Янівська або Яворівська бригада (полковник А. Долуд, згодом сотник М. Климкевич та сотник Ф. Кондрацький), кінний полк, 2-й гарматний полк СС, важка батарея [12, с. 531].

У спогадах балтських комуністів галичани вперше згадуються перед Різдом 1920 р.,

коли денікінці використали «два полки» 1 корпусу УГА в якості залози в селі Перельоти, де білогвардійці щойно розгромили проголошену більшовиками «Перельотську радянську республіку» [7, арк. 20]. Проте, самі галичани позиціонують себе на Балтщині з грудня 1919 р. Сотник-інженер УГА В. Рижевський засвідчує проведення в грудні 1919 р. в м. Балті «вишколу для доповнення фахового персоналу залізнично-дорожньої служби» [18, с. 247], а чотар 11-го гарматного полку О. Тишовницький відносить передислокацію свого полку в околиці Балти на початок грудня 1919 р. [22, с. 203].

Опанувавши ситуацію, більшовики заявили, що новорічні домовленості втратили силу. Балтський та Вінницький ревкоми налагоджують стосунки для вироблення нових конкретних домовленостей. 6 лютого до Києва з Вінниці від'їжджає делегація галичан, у складі якої перебували члени обох органів. Балтський ревком представляли: сотник Ф. Кондратський, бунчужні П. Малишевський та І. Васьків. У Києві галичанам були нав'язані умови реорганізації, що надійшли з Москви [6, с. 69].

Після Київських домовленостей Балтський Начальний ревком було перейменовано в «Начальну Команду», а 21 лютого 1920 р. до його складу ввійшли члени Вінницького ревкому, що переїхали до Балти. Результатом об'єднання стало утворення так званого «надкомуністичного» (за висловом С. Шухевича, який інкримінував йому надпоступливість більшовикам) ревкому на чолі з сотником В. Гадзінським [25, с. 9].

Трагічною сторінкою «Балтської доби» УГА-ЧУГА є арешт та видача більшовикам Начального вождя УГА генерала О. Микитки та начальника штабу УГА генерала Г. Ціріца. Заарештовані генерали були 10 лютого за наказом отамана О. Лисняка. 14 лютого їх доправили до Балти, де майже два тижні вони утримувались без слідства під арештом [20, с. 138]. 22 лютого воєнком Одеського округу Краєвський зажадав, аби генералів етапували з Балти до Вапнярки, де вони мали постати перед ревтрибуналом 14-ї радянської армії. Члени Начальної команди, після бурхливого обговорення, більшістю голосів відмовили, мотивуючи тим, що засудження генералів є компетенцією Ревтрибуналу ЧУГА [6, с. 135].

24 лютого о 2-й годині дня потяг із генералами рушив із залізничної станції Балта назустріч смерті. Під час етапування арештантів, «генерал Микитка зі страшеного жалю розплакався, а генерал Ціріц сказав: «Це сором для цілої УГА, що видає своїх генералів...». Переважна більшість галичан засудила рішення Начальної Команди [6, с. 143-145]. На вимогу Краєвського до Одеси були конвойовані також добровольчі старшини, що перебували при НКГА для зв'язку із ЗСПР, серед них генерал-майор Стойкін [9, с. 8].

27 лютого 1920 р. в Балту прибув член ЦК КП(б)У В. Затонський, призначений більшовиками відповідальним за реорганізацію УГА в ЧУГА. Незважаючи на протести галичан, він нав'язав київський варіант реформування війська: Об'єднаний ревком (Начальну Команду) було розпущено, Начальним вождем ЧУГА призначено В. Порайка (цивільного галичанина, під час війни потрапив у російський полон, вступив у РКП(б), член президії Компартії (більшовиків) Східної Галичини та Буковини), начальником Польового штабу ЧУГА став В. Іванов; військово-оперативні функції мала виконувати новопостала «комендатура». Галицькі корпуси, які на початок березня розташовувались переважно в районі Вінниця-Бершадь-Чечельник-Балта, форсованими темпами реорганізовувались в бригади. 1-й корпус УГА, що дислокувався в районі Балти, було реорганізовано в 2-гу бригаду ЧУГА під командуванням О. Лесняка та Ю. Головінського (близько 4,8 тис. стрільців) та підпорядковано 45-й радянській дивізії Й. Якіра. 2-й корпус УГА перетворено на 1-шу бригаду Червоних Українських Січових Стрільців (ЧУСС, на чолі: А. Шаманек, Б. Білінкевич) та підпорядкували 44-й радянській дивізії І. Дубового, а 3-й корпус УГА трансформовано в 3-ю бригаду ЧУГА (А. Кравс, О. Станімір) 58-ї радянської армії. Згідно з узагальненими даними, які приводять В. Солдатенко та Б. Савчук, у березні 1920 р. ЧУГА налічувала близько 1,5 тис. офіцерів та 15 тис. стрільців (з них: 1,2 % – хворі, 1,6 % – одужуючі) [19, с. 3].

Військовий з'їзд, який галичани планували провести в Балті 1-го березня й на який подекуди вже були обрані депутати, в зв'язку з реорганізацією не відбувся [9, с. 224].

Характерно, що реорганізація проводилась майже повністю за рахунок внутрішніх резервів УГА, хоча, за умовами домовленостей з більшовиками, ЧУГА мала перейти на забезпечення більшовиків [19, с. 3; 6, с. 103].

Більшовики здійснили також ідеологічну інтервенцію в лави галичан: була змінена національна військова атрибутика на комуністичну (червоний прапор та зірка з молотом замість жовто-блакитного стягу та тризуба; «Інтернаціонал» замість «Ще не вмерла Україна»; уводились вітання командирів «Хай живе радянська влада!» та звертання «товариш» тощо).

Комуністичні політвідділи намагались антагонізувати відносини між стрільцями та старшиною, педалюючи міф про різницю їх класових інтересів: В. Затонський та В. Порайко на мітингах старшину позиціонували не інакше як «ворогами українського народу» [20, с. 536]. Однак, ці заходи мали зворотний ефект. Показовим є протест, ухвалений на початку березня стрільцями 10-го гарматного полку на захист тризуба як військової відзнаки [9, с. 230]. Проте, в більшості, сподіваючись в спільній з більшовиками майбутній боротьбі з Польщею «переможно вернутись в рідну сторону», стрільці та старшина вчепили червоні смужки [9, с. 204].

Для закріплення процесу більшовизації галичан запроваджувались комісарські посади, яку у 2-й бригаді посів Р. Дідуник [16, с. 117]. В армії були організовані ком'ячейки, на засіданнях яких стрільців ознайомлювали з теорією комунізму [9, с. 226]. Подальшу реорганізацію більшовики планували закінчити до 10 березня 1920 р., а вже з середини березня галичан розпочали відправляти на фронт.

Не дивлячись на певну дезорієнтованість спілками з денікінцями, більшовиками, розвал соборного фронту, воїни УГА залишались носіями високого рівня сформованості національної свідомості, яку вони трансливали на місцеве українське населення на побутовому рівні, підвищували національно-політичний і культурний рівень, історичну свідомість жителів Балти та повіту просвітницькими заходами. Так, у період січня-лютого 1920 р. в Балті виступав Похідний театр УГА під проводом М. Бенцяля – одна із двох театральних труп армії [23, с. 81]. Українськість

галичан розуміла й Одеська спілка вчителів-українців, яка для підсилення свого складу, станом на 16 березня 1920 р., звернулася до Польового штабу в Балті з проханням відпустити їм 80 «інтелігентних галичан та галичанок для обсаджень ними учительських посад». Польовий штаб зголосився вислати лише «жіночі канцелярські сили» [9, с. 236].

Присутність у місті та повіті галичан, вихованих у дусі австрійського легалізму, призвела до нормалізації криміногенної ситуації та сприяла певному підвищенню правосвідомості місцевих жителів, що серйозно девальвувала в умовах частих періодів революційного беззладдя. Стрільці протидіяли грабункам, безладу, запобігли знищенню телеграфу та пограбуванню казначейства [7, арк. 21].

Створений 1 березня 1920 р. при Польовому штабі замість військових судів Революційний трибунал ЧУГА (на чолі з Пучком, члени: Шухевич, Гадзінський) займався судочинством стосовно місцевого населення [15, с. 84]. Загалом, рішення суду справляли «на балтське населення якнайгарніше враження». Мешканці позитивно оцінювали його діяльність та «довіряли до суду».

Не дивлячись на історично обумовлені певні психологічні та культурні відмінності, у галичан загалом склались позитивні відносини з місцевими жителями. Конструктивними були стосунки з єврейською громадою: галичани не демонстрували антисемітизму, крім того, саме принципова позиція галицького командування попередила в часи відступу денікінців у середині січня 1920 р. єврейський погром в Балті, чим заслужили вдячність та повагу останніх [7, арк. 21]. Позитивність перебування галичан в місті усвідомлювалась євреями на тлі звірств, яких зазнали їхні одноплемінники від денікінців у низці тих містечок Балтського повіту та Подільської губернії в кінці 1919 – на початку 1920 рр., де не було галицьких залог [11, с. 302].

Польовий штаб, виконавши свою місію з реорганізації армії, яка перестала існувати як цілісність, двома транспортами – 30 березня та 3 квітня від'їхав до Києва [20, с. 537]. Першим транспортом відбув й Ревтрибунал із двома вагонами своїх арештантів, які етапування супроводжували співом: «Плачуть, тужать козаченьки в ревтрибунальській неволі...» [25, с. 6].

П. Солодуб, перед від'їздом із Балти, видав останній наказ по армії, в якому висловив подяку Польовому штабу за *«чесне, гарне та щире...»* відношення до служби під час реорганізації, попрощався з стрільцями, запевнивши, що передає їх в *«надійні руки»* та закликав стрільців пам'ятати, *«що ви – не пасинки Червоної армії, а її рідні діти...»* [9, с. 239]. Також було розформовано польові суди, для здійснення судочинства над галичанами визначено Військкревтрибунал 12-ї радянської армії (відділ для ЧУГА), що розміщувався в Балті [9, с. 236]. Польову сторожу, що була при Польовому штабі, відкомандировано до 1-ї бригади УСС [9, с. 239].

У Балті залишалися до травня 1920 р. Залізнична Військова Управа (ЗВУ) [2, с. 303], Технічний (інженерний) курінь на чолі з поручником К. Кізьюком, Служба зв'язку [1, с. 255]. Остання, маючи радіостанції, була джерелом інформації про події у світі. Наприклад, довідавшись про арешти серед українських боротьбистів у Києві, застерегли їх осередок у Балті [1, с. 255]. Підтримувався зв'язок також із рейдувочою Дієвою Армією УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка, генералом О. Удовиченком. За цей напрям відповідав чотар Ф. Побігушка, який двічі побував у М. Омеляновича-Павленка, був заарештований червоними, проте звільнений після опанування Балти 23 квітня рейдувочою Армією УНР [1, с. 255]. Мали галичани зв'язок й з С. Заболотним – найавторитетнішим місцевим селянським повстанським отаманом, який діяв у Балтському та Ольгопільському повітах й ще з лютого 1920 р. намагався схилити галичан на свій бік [7, арк. 21]. При С. Заболотному в квітні перебував зв'язковий-уповноважений від Галицького повстанкому чотар Білецький, який разом з Заболотним з'явився 27 квітня 1920 р. в штаб Армії УНР до М. Омеляновича-Павленка в Ободівку [17, с. 357]. З-поміж інших значних повстанських антибільшовицьких осередків краю контакти підтримувались, зокрема, з «республікою» в Пасицелах Ананьївського повіту Херсонської губернії (нині село Балтського району), де оперував отаман Пшеничний (Г. Миргород) [1, с. 255].

Більшовики з часом взяли під свій контроль технічні засоби зв'язку – найдовше аж до антибільшовицького повстання галичан –

протрималась радіостанція поручика М. Сітницького, що розташовувалась у потязі телефонної майстерні на ст. Балта [1, с. 256].

Технічний курінь К. Кізьюка залишався в Балті у підпорядкуванні більшовикам до 23 квітня 1920 р., коли з боку с. Немировського повітовий центр в ході Першого зимового походу – в ході боїв зі зведеним полком Гоппа та загоном міських збільшовизованих робітників (цукерників та пекарів) – опанували 4-й кінний та 5-й піший полки Київської дивізії під командуванням Ю. Тютюнника разом з місцевими повстанцями С. Заболотного (полком Чорних гайдамаків). Розуміючи ненадійність Технічного куреню в боротьбі з Армією УНР, більшовики, маючи брак сил, усе ж віддали напередодні наказ Кізьюку вивести галичан із Балти на станцію Борщі, далі – на Одесу. На світанку 23 квітня курінь рушив колоною *«від церкви в напрямку на станцію»*, проте був перехоплений роз'їздом 2-ї сотні 4-го київського кінного полку (саме ця сотня бойовим завданням мала роззброїти *«вартівий батальйон та технічний курінь»*) на чолі з хорунжим Протченком (15 бійців), який зумів переконати Кізьюка, що *«місто зайняте повстанцями й партизанами та що московський наказ не важкий»*. Підкріпивши аргументацію кулеметною чергою у повітря, Протченко *«обняв команду над колоною й привів її до місця постю штабу полку»* [17, с. 406]. Наразі змальовуючи зовнішній вигляд галичан, сотник Армії УНР Новиков пише, що *«командир куреня й більша частина старшин носили на кашкетах червоні зірки, у стрільців ні один із нас цього не помітив»* [17, с. 355].

Присутність галичан у Балті остаточно не вичерпалась з відходом куреня К. Кізьюка. Утворене до початку липня Галицьке Бюро при Одеському губпарткомі КП(б)У (з лютого 1920 р. Балтський повіт переходить зі складу Подільської до Одеської губернії) делегує уповноваженого І. Шепітка провести реєстрацію галичан по залізничній лінії Одеса-Бірзула-Балта [8, арк. 11].

Таким чином, період перебування в районі Балти частин 1-го корпусу УГА, Начальної Команди, Начального ревкому, Польового штабу ЧУГА, інших інституцій армії був одним із найдинамічніших та найтрагічніших в історії галицького війська. Саме Балта була епіцентром трансформаційних

змін УГА в ЧУГА, які Н. Гірняк образно схарактеризував як «останній акт трагедії» армії. Проте, в житті територіальної громади Балтщини УГА-ЧУГА, не зважаючи на певну дезорганізацію, відіграла позитивну та конструктивну роль: було стабілізовано криміногенну ситуацію, попереджено білогвардійський єврейський погром, активізовано процес формування національної свідомості україн-

ства повіту тощо. Зі свого боку галичани отримали можливість у шпиталях, на приватних квартирах подолати тиф, зберегти особовий склад армії для подальшого долучення до лав Армії УНР. Саме переважання дружніх, партнерських стосунків дало підстави галичанам у своїх спогадах констатувати, що на Балтщині «співчували нам і пригортали, мов рідних братів...» [6, с. 132].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зілінський Р. Служба зв'язку / Р. Білінський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 249-257.
2. Буцманюк Ю. Залізнодорожна Військова Управа (ЗВУ) / Ю. Буцманюк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 297-305.
3. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. / В. Верига : у 2 т. – Т. 2. – Рівне : Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – 496 с.
4. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Одеса : Одесское книжное изд-во, 1962. – 502 с.
5. Гірняк Н. УГА в союзі з червоними // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / Н. Гірняк. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 515-534.
6. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії (Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920) / Н. Гірняк. – PerthAmboy, N.J. : Вид-во Українського Військового Історичного Інституту в США, 1959. – XV. – 285 с.
7. Держархів Одеської обл., ф. П-2, оп. 1, спр. 1347. – 25 арк.
8. Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 142. – 76 арк.
9. Денник Начальної Команди Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
10. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 376 с.
11. Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, Ю. Б. Камарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
12. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
13. Кравс А. За українську справу. Спомини / А. Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с.
14. Левицький О. Пропаганда й преса // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / О. Левицький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 325-333.
15. Микитюк Д. Організаційна структура УГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / Д. Микитюк. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 3-84.
16. Олійник С. В. Створення Червоної Української Галицької армії / С. В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 111-122.
17. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) : документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
18. Чижевський В. Сотник-інженер УГА / В. Чижевський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 246-248.
19. Солдатенко В. Союз Української Галицької армії з більшовиками у січні-квітні 1920 р. / В. Солдатенко, Б. Савчук // Історія України. – 2002. – № 15 (271), квітень. – С. 1-4.
20. Сохоцький І. Польовий штаб ЧУГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / І. Сохоцький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 534-537.
21. Сушинський Б. Балта: місто, освячене вічністю. Історичні есе / Б. Сушинський. – Одеса : «Друк», 2005. – 360 с.

22. Тишовницький О. 11-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / О. Тишовницький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 202-203.
23. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920 рр.) / В. Футулуйчук. – Донецьк : Східний видавничий дім, УКЦентр, 2000. – 152 с.
24. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
25. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). Частина V Від квітня 1920 до серпня 1920 / С. Шухевич. – Львів : Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1929. – 147 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

© А. М. Лекар, 2012

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2012

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У РИТУАЛЬНО-КУЛЬТОВІЙ ПРАКТИЦІ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Визначені проблеми реконструкції ритуально-культової системи населення Степового Побужжя. Досліджено поховальний обряд і доведено його значення для ритуальної практики населення східної частини Північно-Західного Причорномор'я.

Ключові слова: культура, культ, ритуал, поховання, Степове Побужжя.

Определены проблемы реконструкции ритуально-культовой системы населения Степного Побужья. Исследован погребальный обряд и доказано его значение для ритуальной практики населения восточной части Северо-Западного Причерноморья.

Ключевые слова: культура, культ, ритуал, погребение, Степное Побужье.

The problems of the reconstruction of the ritual and the cult system of the population of the Steppe Bug region are defined. The author examines the funeral ceremony and proves its importance to the ritual practices of the population of the eastern part of the North-Western Black Sea region.

Key words: culture, cult, ritual, burial, Steppe Bug region.

Відповідно до існуючих морфологічних класифікацій релігії, час від Х до II тис. до н. е. в межах сучасної України співпадає з домінуванням тотемізму та зародженням системи світосприйняття (мезоліт); анімізму як уявлення про незалежну від тіла душу та ускладнення космології з виникненням поняття «універсального закону» (неоліт – енеоліт); культу природи та обожнювання душі, культу предків і утвердження образів верховних богів (доба бронзи). Звичайно, що кожний із цих періодів позначався сполученням багатьох різновидів релігійного (магічно-міфологічного) світосприйняття, до яких належали магія, промислові, аграрні, племінні культури тощо. Тому досить широко вживається систематизація релігійних вірувань, яка має витоки з самого об'єкту обожнювання: культ неба, сонця, землі, води, тварин тощо.

Слід відзначити загальний прогресуючий розвиток системи світосприйняття в давнього населення України. Можливе виділення в ньому кількох етапів, пов'язаних, у першу чергу, із змінами у природі і господарстві. Для першого (пізній палеоліт – мезоліт) властива докосмічна стадія у світосприйнятті. Культ водної стихії не відокремлений від тотемі-

стичних вірувань і проявляється у культурі рибоподібних чуринг. Другий період (неоліт) співпадає із появою космологічного світо-сприйняття, в якому водна стихія стає одним із важливих елементів світобудови. Її обожнювання набуває форми розвинутого анімізму; зовнішнім його проявом стає культ риби. Третій період (енеоліт – доба бронзи) позначений подальшим поглибленням космологічних уявлень, в яких провідне місце належить солярно-водяним персонажам: водоплавному птаху, рибо-птаху та водяному змію-дракону. Наприкінці періоду спостерігається тенденція до антропоморфізації божеств водної стихії. Із останнім періодом пов'язано оформлення головних міфів про творення Всесвіту, які проіснували до історичних часів [8].

За два-три мільйона років, які пройшли з моменту становлення перших людських співтовариств, людська культура розвивалася невпинно, послідовно та нерівномірно. Удосконалювалися форми знарядь праці і технологія їх виготовлення, ускладнювалася структура громадських організацій, змінювалися мови, накопичувалися знання людей про світ, відбувалася трансформація їхнього світогляду.

Неоднорідність «єдиної» людської культури очевидна: вона розпадається на безліч дрібних і великих, які у своїй сукупності створюють загальну картину культури. Творив свою культуру кожен людський рід, плем'я, суспільство, але на сьогодні не встановлено кількість цих суспільств за часи існування людства [1].

Автор статті розглядає значення та роль ритуалів для населення Степового Побужжя та намагається визначити вплив ритуально-культуової практики мешканців регіону на формування ідеологічного світогляду жителів давньої ойкумени.

Окреслена проблематика є однією з найбільш актуальніших питань давньої історії України, тому що в процесі вирішення її є можливість розкрити ряд важливих аспектів духовної сфери життя давнього населення нашого регіону, а отже – більш докладно висвітлити особливості становлення і розвитку суспільства в ті далекі часи.

Західну частину Євразійських степів, яка простягнулася широкою смугою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на Заході – Тилигульським лиманом, на Сході – р. Інгулець, на Півдні – Дніпровським лиманом, а на Півночі – зоною лісостепу) [2; 3].

Згідно сучасного адміністративного поділу – це територія Миколаївської області, східна частина Одеської та північно-західна частина Херсонської областей.

В добу пізньої бронзи на території Степового Побужжя проживали племена – носії сабатинівської та білозерської культур. Сабатинівці вели осілий, а племена білозерської культури – кочовий спосіб ведення господарства.

Зміна технологій, перехід від використання бронзи до обробки заліза, зміна господарчої діяльності – перехід до кочового скотарства, вплинули на зміни ідеологічного підґрунтя. Населення, переходячи до більш рухливого способу життя, починає оформлювати і релігійну підоснову стосовно побуту. Посилюються міжетнічні контакти, змішуються релігійні уявлення, які породжують змішану

ритуальну систему. В цей час мешканці Степового Побужжя відчують посилення ідеологічного впливу своїх західних та південних сусідів.

Господарство і побут накладали відбиток також на ідеологічне уявлення населення регіону. Ідеологія сабатинівців відображала побут, притаманний осілим народам. Уся їх ритуально-культуова практика була спрямована на збільшення родючості землі та чисельності роду (цю тезу підтверджують знахідки на сабатинівських поселеннях магічних хлібців, зроблених із кераміки). У білозерські часи внаслідок зміни кліматичних і природних умов економіка населення Степового Побужжя – як і всього Північного Причорномор'я в цілому – занепадає, тому жителі Причорноморської ойкумени вимушено переходять до більш кочівницького образу життя. Безсумнівно, ці зміни мали значний вплив на ідеологічні уявлення людей. Ритуали тепер були спрямовані, перш за все, на збільшення приплоду худоби та успіх різноманітних промислів (рибальство, мисливство). Кочовий образ життя посилив і етнокультурні зв'язки жителів регіону із населенням оточуючої ойкумени – з Передньоазійським та Балкано-Подунавським регіонами.

У Степовому Побужжі яскраво представлені хтонічний і солярний культ, культ родючості та культ предків [4]. Але одним із самих вагомих для відтворення ритуально-культуової практики давнього населення є поховальний обряд.

Саме він містить велику інформацію про розмаїття структури суспільства, тому першочергове завдання в процесі здійснення його аналізу полягає в розчленуванні обряду на окремі деталі, ознаки та співвіднесення цих ознак з різними сферами соціальної структури.

Відомо, що норми, правила та складові поховального обряду, формуються під впливом двох основних факторів: етнічних традицій і соціальних відносин, висвітлених через призму ідеологічних уявлень. Порівняння якісних і кількісних компонентів поховального обряду сабатинівської культури вказує на надзвичайно високий ступінь подібності, особливо серед перших. Це, насамперед, – курганний спосіб поховання, розта-

шування поховальних ям у кургані, форма поховальної ями, поза похованого, орієнтування тощо. У сукупності вони вказують на єдність етнічних традицій, а також на певний загальний рівень суспільства, пов'язані із поховальним обрядом, ідеологічними уявленнями населення.

Але в той же час, незначні розходження серед кількісних компонентів поховального обряду, таких як: розміри курганів і поховальних ям, надзвичайно бідний інвентар, а в більшості випадків – його повна відсутність, створюють враження про сабатинівське суспільство як дуже слабо диференційоване в соціальному плані. На тлі розвинутої економіки, яка характерна для сабатинівців, зі спеціалізованим ремісничим виробництвом, особливо металообробним, відсутність яскравих, багатих поховань є певним дисонансом щодо великої кількості біднішого населення.

Сабатинівські поселення в Степовому Побужжі займають практично всі зручні для життя й діяльності ділянки вздовж берегів великих і малих річок, що є свідченням ефективного освоєння території регіону. Раціоналізм тут виразився у використанні місцевого міцного й легкого будівельного матеріалу. А найголовніше – крайній раціоналізм фіксується у відношенні до заупокійного культу. Поховальні споруди, представлені, в основному, впускними могилами невеликих розмірів і дуже скромними заупокійними дарунками, а в більшості випадків – і відсутність їх, демонструють мінімальні трудові витрати в цій сфері. Така бідна обрядовість характерна для періоду кризи первісно-общинної системи, тому що основне навантаження відбувалось для задоволення душі, а не праху.

Своїм раціоналізмом у похоронному обряді сабатинівська культура відрізняється як від попередніх культур епохи бронзи на цій території, таких як катакомбна, культури багатопружкової кераміки, так і наступних – білозерської, кіммерійської. Цей феномен має потребу в детальному аналізі й поясненні з урахуванням всіх факторів ендогенного й екзогенного характеру. На підставі наявних до теперішнього часу джерел важко визначити точну кількісну міру зусиль і часу, витрачених на похоронні обряди й ритуали в сабатинівській культурі. Поки що ми можемо

лише констатувати, що перевага раціоналістичних тенденцій у багатьох сферах життєдіяльності сабатинівського суспільства, в тому числі – й відношенні до заупокійного культу, відбилося в досить скромному, уніфікованому поховальному обряді, який був характерним для періоду кризи первісно-общинної системи. Проте цей висновок не повинен впливати на загальну оцінку економічного, технічного й інтелектуального рівня населення епохи пізньої бронзи, що залишило нам пам'ятники сабатинівської культури.

Найдавніший шар релігійних уявлень, пов'язаний з культом померлих, до проводів на той світ формувався в ту пору, коли основу господарства складало скотарство, зберігався він і надалі. Напевно, цей обряд є лише частиною складних уявлень про споконвічний кругообіг життя і смерті.

У добу бронзи відбуваються значні соціально-економічні зміни в людському суспільстві, відповідно, розвиваються космологічні й міфологічні ідеї. Колишне світосприйняття поступово набирає міфологічного характеру. Формується міфологічне пояснення різних сторін буття, й у т. ч. психофізіологічного загальнолюдського досвіду і його відбиття – колірної тріади. Використання фарб у похоронному обряді (зокрема, вохри), хоча й містить колишне семантичне навантаження, але вже деформується новим «міфологічним» рівнем людської свідомості, у результаті чого колірна тріада обожнюється, пов'язується з позитивними та негативними тенденціями людського буття, сторонами світла, із тричленим розподілом світу.

У розділі «Махабхарати» «Теологія Вишну» відображено значення кольору для життя й долі людини. Згідно із уявленнями індоевропейців, душа – безсмертна, вона постійно переселяється з одного тіла в інше, але життя в будь-якому тілі пов'язується зі стражданням, і кожне нове втілення вважалося злом. Благом вважалося припинення перероджень, тобто досягнення звільнення й досконалості. Шлях для людей визначався кольором, і кожна стадія перевтілення мала свій певний колір. Перебування душі в людському тілі співвідносилось із червоним або світло-жовтим кольором.

Вказаний міф певним чином пояснює використання вохри в похоронному обряді

жителів Степового Побужжя. Покриття небіжчиків, стел, долівки вохрою мало на меті повторно повернути їхні душі у світ людей [5].

Спираючись на поховальну обрядовість білозерців, можна дослідити, яким чином відбувалася трансформація ритуально-культурних систем у період створення ранньокласових структур у степовій зоні Північного Причорномор'я.

У подальшому з пам'ятників бронзи в Північному Причорномор'ї виділили білозерську культуру, що змінила сабатинівську на цій же території. Велика кількість наукових робіт, у тому числі й монографічних, дає підстави стверджувати, що похоронний обряд білозерської культури має ряд стійких ознак, які відрізняють його від традицій синхронних і попередніх культур бронзової доби [6; 7; 8].

Для білозерського населення показовим є особливий підхід до поховально-обрядової традиції, яка панувала на той час в Степу. Білозерські мешканці майже не використовували для поховальних потреб старі могили. Вони будували власні могильники або користувалися ґрунтовими цвинтарями. Відхилення від цієї традиції – поодинокі. Некрополі поділяються на могильні (курганні), могильно-ґрунтові та ґрунтові. Відомі лише окремі поховання на поселеннях.

Таким чином, в ідеологічних уявленнях білозерців у хронологічних межах XII – X ст. до н. е. чітко простежується запозичення певної ритуальної практики із сусідніх регіонів, зокрема Балкан та Малої Азії. Наявність таких зв'язків підтверджує комплекс речових джерел. Про етнокультурні зв'язки населення регіону свідчать артефакти, інтерпретовані в ритуально-культурному аспекті. Вони синхронні культурам Балканського регіону (захоронення людських черепів, кам'яний фалос), як відомо, культ Пріапа занесений в Грецію саме із Фракії, причому, фалічний культ є нехарактерним для Степового Побужжя. Про зв'язки населення регіону з Малою Азією свідчить знайдений в поселенні «Дикий Сад» ритуальний кам'яний молот, виготовлений із породи, яка розповсюджена в Малій Азії, але

відсутня в Північному Причорномор'ї. Також зв'язки з населенням Центральноєвропейського ареалу підтверджується глиняними і бронзовими виробами.

Відсутність у ній яскраво виражених військових поховань, наявні атрибути родоплеминої аристократії із чітко вираженою ієрархією дозволяють припустити, що для політогенезу білозерського суспільства характерний аристократичний шлях розвитку, який привів до створення ранньокласових структур.

Поховальний ритуал епохи пізньої бронзи в Степовому Побужжі представлений різними формами поховальних споруд. Дослідження, проведені дотепер, дозволяють стверджувати, що на території Південно-західного регіону домінує курганний обряд поховань. У більшості випадків поховання впущені в давні насипи ямної та катакомбної культур. Відомі, однак, і невеликі кургани, насипані спеціально над похованнями (Троїцьке) або розташування поховань в так званих «перемичках» між двома культурами більш раннього часу (Степове).

Аналіз різних даних із похоронного обряду показує, що він містить у собі інформацію, яка дозволяє судити про ступінь соціального розшарування архаїчних суспільств. Форма похоронного обряду залежить від віку й статі померлого, причини смерті, соціального рангу індивіда усередині громади. У середовищі осілих хліборобів існує прямий взаємозв'язок між похоронним обрядом і системою соціальної ієрархії всередині суспільства. Тому, є всі підстави вважати, що й в епоху ранньокласових суспільств поліваріантність обряду поховання навіть у межах єдиної культури відбиває не тільки хронологічні, локальні, етнічні розходження, але й певні соціальні моменти. Соціальними факторами пояснюється розмаїття поховальних обрядів, представлених в одному могильнику, який залишений єдиним за культурою населенням, а всі поховання якого відносяться до порівняно невеликого хронологічного періоду. За цих умов зникають підстави для пояснення різних варіантів обряду еволюцією релігійних вірувань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черных Е. Н. Гипотезы древней культуры / Е. Н. Черных // Знание – сила. – 1982. – № 9. – С. 32-34.
2. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужжя (IX – III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Возможности Киммерии, 2008. – 192 с.

3. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наукова думка, 1982. – 157 с.
4. Матвієнко Л. В. Ритуально-культовий комплекс доби фінальної бронзи в м. Миколаєві / Л. В. Матвієнко // Красназничий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Кластер. Промисловість. Сільське господарство. Транспорт. – Миколаїв : ОІППО, 2004. – С. 33.
5. Гаврилов А. В. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы / А. В. Гаврилов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С.12-14.
6. Отрощенко В. В. Белозерская культура / В. В. Отрощенко // Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 519-527.
7. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье / В. П. Ванчугов // Проблема формирования белозерской культуры. – К. : АН УССР, Одесский археологический музей, 1990. – 168 с.
8. Ванчугов В. П. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социальной реконструкции) / В. П. Ванчугов // Археология и этнография Восточной Европы. Сборник научных работ, посвященный 60-летию В. Н. Станко. – Одесса : АН УССР, Одесский археологический музей, 1997. – С. 154-167.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

© Л. В. Матвієнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2012

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК ОДЕСИ на початку ХХ ст.

Охарактеризовано польський жіночий рух в Одесі на початку ХХ ст. На підставі залучення архівних матеріалів проаналізовано участь жінок у громадських організаціях культурно-просвітницького і благодійницького спрямування, а також діяльність першої польської феміністичної організації в українських землях – Товариства рівноправ'я польських жінок Одеси.

Ключові слова: польські жінки, жіночий рух, гендерна історія, Одеса.

Охарактеризовано польское женское движение в Одессе в начале ХХ в. На основании привлечения архивных материалов проанализировано участие женщин в общественных организациях культурно-просветительского и благотворительного направлений, а также деятельность первой польской феминистической организации в украинских землях – Общества равноправия польских женщин Одессы.

Ключевые слова: польские женщины, женское движение, гендерная история, Одесса.

The article described the Polish women's movement in Odesa in the early 20th century. On the basis of archival material examined women's participation in cultural, educational and charitable organizations, as well as the first Polish feminist organization in the Ukrainian lands – Society of equality of Polish women of Odesa.

Key words: Polish women, the women's movement, gender history, Odesa.

В історії жіночого руху існує ще багато малодосліджених сторінок. У сучасній українській історіографії питання історії співвітчизниць є досить актуальними. Проблеми, які постають у центрі уваги істориків, різноманітні – історія окремих особистостей і громадських організацій, приватного та публічного життя, особливостей формування ідентичності та виробки життєвих стратегій [1-3]. Однак поза увагою досі залишається історія жінок інших національностей, що мешкали а території України. Пізнання жіночої історії неможливе без розуміння окремих течій жіночого руху, що склалися із напрямів, в тому числі і національних. Прикладом такої течії жіночого руху в Україні можна вважати польський, представлений громадськими ініціативами і організаціями.

Історія окремих національних груп Північного Причорномор'я давно вже стала складовою вітчизняної історії. Польське населення посідає значне місце в дослідженнях регіону, що виразилось у низці наукових розвідок [4-6]. Але праця, присвячених історії польського жіноцтва центрального міста Північного Причорномор'я, досі немає.

У даній статті охарактеризовано участь жінок у різноманітних польських організаціях Одеси і проаналізовано діяльність першого польського жіночого товариства, створення якого було надзвичайно прогресивним кроком в історії польської громади краю і України в цілому.

Для цього потрібно охарактеризувати польське населення Одеси в цілому і визначити особливості його складу, для чого скористаймося даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р. На підставі архівних свідоцтв і залучення опублікованих джерел проаналізуємо громадську діяльність полячок у національних організаціях.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Одеса була поліетнічним містом, в якому проживала значна і достатньо строката колонія поляків [7, с. 35-37]. У місті мешкала велика кількість незаможних поляків – ремісників, робітників, студентів, які прагнули підтримувати громадські зв'язки зі співвітчизниками. Також місто стало батьківщиною і для заможних польських родин, представників землевласницької або ж підприємницької верхівки.

Згідно з переписом у Херсонській губернії проживало 30 894 громадян, які визнали польську мову рідною⁴ [8]. З них 20 236 чоловіків і 10 658 жінок, що свідчить про статеву диспропорцію. Більше 30 % – 7 045 чоловіків були зайняті у збройних силах, що і породжує дану диспропорцію.

Перепис населення 1897 р. дає уявлення про освітній рівень населення: у жінок він складає 60,8 % (6 481 жінка), а у чоловіків – 59,8 % (12 110 чоловіків). Це середні показники по українським губерніям: у лівобережних рівень жіночої грамотності був вищим, натомість у правобережних – набагато нижчим.

Питання освіченості в переписі уточнювалось мовою навчання. Так як респондентами в даному випадку були люди, що визнали польську мову рідною, то «інша мова» освіченості у переписі означає, скоріш за все, польську. Так, якщо грамотних «іншою» налічувалось 832 жінки в губернії (12,8 %), то російською мовою – 4 779 (73,7 %). Це найбільш високий показник грамотності «російською» в українських губерніях, що свідчить про русифікацію освіти, в тому числі і жіночої, в регіоні. Освітній рівень польських жінок був достатньо високим, що відбилось і на зайнятості у суспільному виробництві.

Серед жінок 30,8 %, або ж 3 921, були «самостійними», тобто такими, що заробляли на життя власною працею. Такі цифри є значними для польського населення українських губерній. Порівняймо: на Правобережжі цей показник дорівнював 14,8 %, а на Лівобережжі – 25,9 %. Майже третина польських жінок Херсонської губернії могла бути відносно незалежною від батька або чоловіка, утримувала себе самостійно, була задіяна в різноманітних сферах виробництва і втягнута у суспільні відносини. Саме це дає привід висунути припущення, що названий регіон стане колицкою для розгортання процесу жіночої емансипації і має тут передумови для його більш динамічного розвитку, ніж в інших частинах імперії.

⁴ Питання про національність в анкеті перепису не ставилося, але ставилися запитання про віровизнання та про рідну мову. Для зручності в статті будуть вживатися вислови польське населення, поляки для позначення тих кіл суспільства, які визнали саме польську мову рідною.

Як і в інших українських губерніях більшість жінок були задіяні в «діяльності службовій та приватній», тобто працювали в обслуговуванні приватних домівок. Показник задіяних у прислузі жінок – 45,3 % від усієї кількості зайнятих жінок, або ж 1 492 жінки, є найвищим в Україні (у південно-західних губерніях він складав 37,6 %, у лівобережних українських губерніях – 26,6 %).

Традиційними шляхами заробітку були прибутки з капіталу – 15,7 % і отримання коштів від казенних та інших закладів – 6,4 %. Найвищим у губернії, в порівнянні з Правобережжям та Лівобережжям, був і показник зайнятості виготовлення одягу – 10,4 % (8,1 % та 7,1 % відповідно). Польські жінки були зайняті у «традиційних» жіночих галузях виробництва, але їх активність у виробничій сфері розривала кордони приватної замкненості.

Наприкінці XIX ст. польська колонія міста брала активну участь у Католицькому товаристві добротності. І хоча ця організація не була суто польською, бо в її роботі брали участь німці, швейцарці та люди інших національностей, на думку дослідників, поляків там було більшість [9].

При товаристві існував дамський комітет опіки над дітьми, який збирав благодійницькі внески і розподіляв кошти. Саме завдяки цьому комітету були організовані дитячі притулки, їдальня, училища для хлопчиків, добротинний заклад для дівчат, літні колонії для сиріт [10, с. 180; 11]. Активну роль у роботі товариства брала Марія-Єва Джевецька (1846-1933), яка опікувалась їдальнею та інтернатом для дівчат, і чия діяльність лякала Одеську жандармерію. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається декілька справ, в яких М. Джевецька визнана активною діячкою «по об'єднанню польського елементу на політично-національній основі» та такою особою, «що переслідує цілі політичної освіти» [12; 13]. Натомість на сайтах одеських католицьких організацій ми не знайдемо жодної згадки про цю жінку [14; 15].

Польське населення Одеси на початку XX ст. проводило активне громадське життя, а об'єднання відбувалось на підставі національного згуртування, ідеї спільної підтримки рідної мови, культури, релігії. Характерною

особливістю польського громадського руху є відсутність професійних об'єднань. В описі фонду одеського градоначальника немає даних про об'єднання поляків у професійні спілки, хоча зустрічається багато повідомлень про професійні об'єднання євреїв, греків, вірмен та ін. [16]. Скоріш за все, поляки знаходили роботу в поліетнічному середовищі міста, не потребуючи створення спілок, що були засобом боротьби з конкурентами і взаємодопомоги співвітчизникам. Можливо також, що будь-які спільні польські ініціативи настільки прискіпливо розглядались владою і були приречені на постійний контроль з її боку, що їх не варто було афішувати.

Із 1906 р. в Одесі працювало декілька польських громадських організацій – Dom Polsky, Lira, Ognisko та ін. Особливістю цих товариств став їх культурно-просвітницький характер. Діяльність названих товариств дещо різнилась, про що вже було сказано в науковій літературі [5; 6; 9]. Цікавою сторінкою в історії є роль жінок у названих організаціях, про що ми не можемо дізнатись зі сторінок офіційних звітів чи то газетних публікацій. Залишаються лише особисті документи – мемуари, спогади, які зупиняються на епізодах «маленької історії». На жаль, серед спогадів, написаних мешканцями Одеси, відсутні повідомлення про роль жінок у товариствах, але вони є у наративах жителів інших міст [17, с. 71, 88]. Виходячи з того, що ситуація не була радикально відмінною у колі поляків, спробуємо охарактеризувати діяльність жінок.

Жінки виконували функції господинь на різноманітних світських раутах – дбали про зустріч гостей, облаштування столу, меню і культурну програму. До останнього завдання входило не тільки складання списку розваг, але й їх підготовка – пошив костюмів для театральних вистав і живих образів, знаходження речей для облаштування сцени, запрошення музикантів і виконавців, організація репетицій.

Роль жінок у культурно-просвітницьких організаціях різнилась. Так у Ognisko жінки могли бути членами організації, але без права голосу. Більш вагому роль вони відігравали у Liri, бо склад цієї організації був більш демократичним [11]. Жінки брали активну участь у польських організаціях міста, що

надавало їм досвід громадської діяльності, розширювало контакти у суспільному середовищі, підвищувало авторитет у своїй спільноті. Разом з тим, ці організації не впливали на становище жінок, як окремої соціальної групи, не прагнули змінити їх долі.

Одним з товариств, що поставило за мету допомогу жінкам, було Одеське католицьке товариство жіночої прислуги імені св. Зіти⁵. Ця організація виникла у 1911 р. за сприяння ксьондза Вл. Потоцького та В. Шеміота і стала механізмом поліпшення побуту жіночої прислуги. Товариство підшукувало роботу тим, хто її потребував, дбало про лікування своїх хворих членів або надання безкоштовної допомоги, влаштовувало у притулки старих або немічних, розповсюджувало книжки на морально-релігійну тематику [10, с. 186]. Серед своїх завдань товариство бачило створення взірцевих кухні та пральні з метою удосконалення навичок жінок.

Прикладом для створення подібної організації були польські товариства. Жіночі організації взаємодопомоги під патронатом католицької церкви стали з'являтися після енцикліки папи Леона XIII 1891 р., який закликав до національно-християнських цінностей і об'єднань на протипагу соціалістичним, феміністичним та іншим ідеологіям, поширення яких викликало стурбованість церкви. Перше товариство католицьких служниць імені св. Зіти виникло у 1897 р. у Кракові. Прислуга – одна із найчисельніших жіночих професій, бо для багатьох сільських дівчат, яких доля закинула у місто, ця робота стала виходом із убогості. Для цього прошарку суспільства виходила і преса, що зчаста була єдиним підручником для жінок, а саме «Przyjacieł Slug», «Pracownice katolickie», «Pracownice Polskie» та інші. Але проголошені виданнями ідеї були консервативними і анахронічними.

Членом товариства св. Зіти могла стати будь-яка мешканка Одеси, що працює у прислузі не менше року за умови сплати внесків 25 коп. у місяць (3 руб. на рік). Жінкам надавалась не тільки інформаційна допомога. Ті, хто шукав праці, могли перебувати до

⁵ Свята Зіта вшановується католицькою церквою як покровителька і заступниця домашньої прислуги.

знаходження роботи у притулку, влаштованому В. Шеміотом з січня 1912 р. У притулку жінки проживали і отримували двохразове харчування безкоштовно. Вони чергували в приміщенні і фактично обслуговували себе самостійно. У 1913 р. притулком скористалось 77 жінок. Довгий час секретаркою та однією з членів Правління була С. Гардецька, яка не полишала своїх функцій навіть у святкові дні.

Зберіглися звіти про діяльність товариства за 1913 та 1914 рр. Так у першому – заяв про пошук роботи було подано 401 і 319 заяв від працедавців, при цьому працевлаштування знайшли 74 жінки (18,4 %) [18, с. 80]. У 1914 р. до товариства звернулось 418 жінок, що потребували праці і 262 працедавця, а посад було обрано 110 (26,3 %) [19, с. 61].

Відсутність архівних справ зі списками жінок, що звертались про допомогу в товариство, не дозволяє стверджувати національну приналежність організації. Але ті факти, що товариство тісно взаємодіяло з католицьким товариством добротності, саме було католицьким, а також існування величезної кількості польського населення міста, які були задіяні в прислузі, може слугувати свідченням того, що організація об'єднувала в більшій мірі польських жінок. До того ж головами названих товариств були настоятелі католицького костелу Одеси – спочатку В. Потоцький, потім – Й. Шейнер.

Товариство св. Зіти стає формою взаємодопомоги жінок, що було поширеним явищем наприкінці XIX – початку XX ст. На той час у місті існує вже декілька товариств взаємодопомоги – повивальних бабок, виховательок і вчительок, працюючих жінок, однак товариство св. Зіти знаходить серед них своє місце. Дослідниця Л. Смоляр доводить, що товариства взаємодопомоги відповідали ідеологічним гаслам жіночого руху щодо застосування власних здібностей і права на працю, і відмічає їхні особливості. Серед них – багатопрофільність, поєднання з клерикальними цілями, зміна самосвідомості жінок [20, с. 144]. Майже всі ці риси притаманні також і товариству св. Зіти, однак порівняно з іншими організаціями можна помітити його вузький характер: позичок товариство не надавало, школи і курсів не відкривало.

Товариство св. Зіти є, скоріше, патонацьким товариством, а не організацією жіночої взаємодопомоги. Організоване за сприянням

церкви, воно допомагало жінкам у повсякденному житті. Разом із тим, воно не прагнуло змінити становище жіночої прислуги докорінно, тим самим закріплюючи існуючий соціальний порядок.

Розвиток міжнародного жіночого руху вплинув і на польських жінок українських губерній. У 1907 р. у Варшаві було відкрито Товариство рівноправ'я польських жінок. На чолі цього товариства стала Пауліна Кучальська-Рейншміт, а друкованим органом – видання «Ster». У своїй діяльності товариство прагнуло утверджувати рівноправ'я статей в різноманітних галузях – судочинстві, професійній діяльності і трудових відносинах, вести пропаганду здорового способу життя тощо. З цією метою передбачалось не просто об'єднуватись у гуртки і обговорювати всілякі питання щодо рівноправності жінок, але й закликати державні органи підтримувати ці ідеї, створювати групи солідарності і взаємодопомоги, вести просвітницьку роботу [21, с. 125-147].

Товариство стало першою феміністичною організацією Польщі, що послідовно утверджувало права жінок. У своєму уставі товариство зазначало право на відкриття філіалів у всіх частинах імперії (§ 40) за поданням десяти бажаючих осіб.

У травні 1912 р. до одеського градоначальника надійшло прохання про відкриття філіалу Товариства рівноправ'я польських жінок, підписане десятьма жінками [22, арк. 1]. З цим проханням одеситки-польки звернулись і до варшавського губернатора. Місцева влада довго вагалась із приводу відкриття товариства, про що свідчить переписка між градоначальником, міським поліцеймейстером, окремими підрозділами жандармерії, що перевіряли благонадійність жінок, які підписали прохання. Лише на початку 1913 р. Товариство змогло розпочати свою діяльність.

На першому засіданні, що відбулось 20 січня 1913 р. і зібрало 31 особу, були вирішені різноманітні організаційні питання. Засідання відкрила його засновниця Анна Хмелевська, яка привітала всіх із відкриттям товариства і наголосила на необхідності обрання його керівного складу. Її помічниця, Стефанія Грецька пояснила цілі і завдання організації, зачитала телеграми, що надійшли з

вітаннями на адресу засновників Товариства, провела вибори членів правління, ревізійної комісії [22, арк. 21]. Члени товариства вирішили збиратись двічі на місяць, а правління – щонеділі.

Так розпочалась історія однієї з найцікавіших польських організацій, що засвідчила розповсюдження емансипаційних ідей у польському суспільстві далеко від батьківщини. Офіційне визнання цієї організації потребувало не тільки зусиль, але й свого роду громадянської мужності. Бо, безсумнівно, що крім клопоту утвердження організації в офіційних структурах, жінкам потрібно було ще й відстояти свою позицію в очах консервативно налаштованого польського суспільства. Традиційними для діяльності жінок уважались благодійні, культурно-просвітницькі товариства, а пізніше в містах – взаємодопомоги. Товариство рівноправ'я стало першим суто жіночим об'єднанням і першим, що заявило про захист інтересів не в цілому польського населення, а жінок.

Хто ж став засновницями цієї організації і чому вона виникла саме в Одесі? Представлені в архівній справі дані про засновниць дають лише загальне уявлення про цих жінок. Нажаль, докладнішої інформації про життя чи діяльність членів Товариства знайти не вдалось, бо в архіві, чи в наративах поляків Одеси вона відсутня.

Засновницями організації були жінки середнього віку, п'ятьом із них було за тридцять, трьом – за сорок років, одній, С. Грецькій, – п'ятдесят і одній, Я. Струбчевській-Косецькій, – двадцять. Більшість із них належали до стану дворянства. У відомостях про себе лише дві жінки назвали свій рід занять: С. Грецька – директорка музичної школи і викладач музики, Я. Туліковська-Наркевич – лікар [22, арк. 15]. Усі інші жінки визнали себе дружинами лікарів, інженерів, чиновників. Відомо, що Є. Івановська, дружина управителя маєтку, та С. Новіцька, дружина директора Товариства взаємного кредиту, були також землевласницями, тобто отримували власний дохід від землі. Загалом, засновницями товариства стали жінки з середнього прошарку польського суспільства, в більшості – з інтелігенції.

Діяльність товариства була не довговічною, але відзначилась декількома громадськими

ініціативами. У лютому 1913 р. у членів Товариства зародилася ідея відкриття курсів шиття для дівчат незаможних станів. У програму навчання повинні були входити пошив білизни й одягу, навчання ручному та машинному шиттю, рукоділля та заняття з малювання й креслення для копіювання викройок [22, арк. 31]. Для відкриття курсів жінки здобули дозвіл на передачу обгорткової тканини, яку могли здійснити різноманітні торгівельні фірми, що отримували в ній певні речі.

Однак не так легко було працювати, коли влада постійно підозрювала організацію в підіривній діяльності. Задля того, щоб мати обґрунтовану заборону, одеська міська влада запросила дирекцію народних училищ щодо існування курсів шиття. Дирекція зауважила, що в училищі Байер уже існує така школа, тому названі курси будуть зайвими, а також будуть «*вузько націоналістичного характеру*». Загальний відділ міністерства внутрішніх справ теж уважав недоцільним відкриття цих курсів, бо Одеське товариство формально було лише відділом Товариства рівноправ'я польських жінок, а для відділів права відкриття шкіл і управління ними у Статуті не були прописані [22, арк. 27-30]. Отже, градоначальник заборонив відкриття курсів, що могли стати корисним кроком для отримання жінками професії. Разом із тим, у «*Kalendarze Domu Polskiego*» – щорічному друкованому органу поляків Одеси, виданому 1915 р. зазначено, що Товариство рівноправ'я протягом двох років свого існування влаштувало школу для бідних дівчат [18, с. 80].

Ще більш цинічною стала наступна заборона. Товариство прохало дозволу на відкриття у своєму приміщенні довідкового бюро, що надавало б жінкам інформацію про наявність вільних робочих місць, часи прийому адвокатів і лікарів. Відповідь була вельми короткою – Товариству дозволяли відкриття такого інформаційно-довідкового центру за умови сплати збору в місцеве казначейство двох тисяч карбованців. Безперечно, така сума була не підйомною для товариства, тому назване бюро так і не було відкрите.

Товариство рівноправ'я польських жінок не було першою польською жіночою організацією України – у 1907 р. у Києві було засно-

вано Товариство польських жінок міста. Воно ставило на меті захист інтересів жіноцтва, мало контакти з Варшавським товариством рівноправ'я, але в своїй назві киянки так і не наважились використати слово «рівноправ'я», тобто не претендували на радикальний характер організації. На відміну від Київського товариства, Одеське з самого початку проголосило шлях досягнення рівноправ'я у суспільстві, прагнучи соціальних змін. На відміну від Київського, що в своїй діяльності проголосило помірковані цілі, Одеське приєднувалось до цілей усунення дискримінації в усіх сферах громадського життя. Але ініціативи товариства були зведені нанівець, бо влада чинила їм перепони.

Не зважаючи на досить коротку історію, слід визнати, що Товариство рівноправ'я польських жінок Одеси стало першою польською феміністичною організацією на українських землях. Створене свідомими жінками, які своєю діяльністю розмивали соціальні чи національні кордони, товариство запропонувало жіноцтву шлях не пристосування до існуючої дійсності, а крок до її зміни. Ініціатива виходила не від патронів, а від самих жінок, які були вже готові боротись за свої інтереси.

Отже, на початку ХХ ст. в Одесі польські жінки брали участь не тільки в національ-

ному культурно-просвітницькому чи благодійницькому русі, але й створили власні жіночі організації. Передумовами їх заснування були соціально-політична ситуація після революції 1905-1907 рр., поступове поширення феміністичних ідей, зростання самосвідомості жіноцтва. Не останню роль відіграло досить демократичне і активне польське середовище міста, в якому більше 60 % жінок було освіченими і третина задіяна у суспільному виробництві.

Створене в Одесі товариство взаємодопомоги служниць ім. св. Зіти під патронатом католицької церкви, стало прикладом жіночої солідарності, згуртованості суспільства, здатного до ініціювання соціальних дій. Фактично, організація замінювала професійні об'єднання, ставши на захист інтересів працівниць.

Організація Товариства рівноправ'я польських жінок Одеси свідчила про поширення феміністичних ідей у польському середовищі. Засноване як філія варшавської організації, товариство прагнуло допомогти співвітчизницям міста кардинально змінити їх становище в суспільстві. Влада чинила опір соціальним ініціативам організації, не даючи можливість розгорнути діяльність. Разом із тим, створення організації виокремило прагнення жіноцтва, продемонструвало соціальні протиріччя і готовність жінок до їх усунення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : КНИГИ-ХХІ, 2006. – 500 с.
2. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Кісь. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
3. <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>
4. Куліш Н. Одеський Дім Польський // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. праць / Н. Куліш. – Херсон, 2001. – Вип. 5. – С. 124-127.
5. Рымарь Н. Н. Польские общества в Одессе конца ХІХ – начала ХХ вв. / Н. Н. Рымарь // Дім князя Гагаріна : зб. іст. публікацій. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 107-111.
6. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. О. Ніколаєнко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 28-32.
7. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w ХІХ I na początku ХХ w. (na przykładzie Odessy) / A. Gocłowski // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2001. – Вип. 5. – С. 30-40.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. 47: Херсонская губерния. – Б. м., 1904.
9. Горун Д. О. Польська громада Одеси у ХІХ – початку ХХ ст.: коротка характеристика етапів розвитку / Д. О. Горун // Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 72-85.
10. Kalendarz Domu Polskiego w Odessie. – 1912.
11. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. / С. Зінько // Поляки на Півдні України: історія і сучасність. – Одеса-Ополе-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДАУК), ф. 1153, оп. 1, спр. 89.

13. ЦДІАУК, ф. 278, оп. 1, спр. 153.
14. http://catholic-odessa.com.ua/RU/parafie/od_katedra-RU.htm
15. <http://www.dompavlov.com/church/petrcatholicodessa.htm>
16. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7 Канцелярія Одеського градоначальника. Стіл товариств і об'єднань.
17. Nowak S. Z moich wspomnień (Lata szkolne 1884-1902). – Częstohowa : W. Swiecki i S-ka, 1994. – 313 s.
18. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – 1915. – 90 s.
19. Kalendarz Domu Polskiego w Odesie. – 1916. – 70 s.
20. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса : Астропринт, 1998 – 408 с.
21. Gornicka-Boratynska A. Stanmy sie soba. Cztery proekty emancypacji (1863-1939). – W. : Izabelin, Swiat Literacki, 2001.
22. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 7, спр. 482.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

© О. О. Ніколаєнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2012

ІСТОРІЯ СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ МІСТА ХЕРСОНА

Розглянуто основні етапи розвитку одного з найбільших і найстаріших храмів Південної України – Свято-Успенського собору міста Херсона. Проаналізовано вплив окремих політичних режимів на його становище під час їхнього правління. Зокрема висвітлено будівництво і розвиток собору в період Російської імперії, закриття та перетворення собору на спортивну залу в радянський період, а також відродження та відбудова його під час незалежної України.

Ключові слова: православна церква, політика, храм, релігійна громада, дзвони.

Рассмотрены основные этапы развития одного из самых больших и самых старых храмов Юга Украины – Свято-Успенского собора города Херсона. Проанализировано влияние отдельных политических режимов на его положение во время их правления. В частности освещено строительство и развитие собора в период Российской империи, закрытие и превращения собора в спортивный зал в советский период, а также возрождение и восстановление его во время независимой Украины.

Ключевые слова: православная церковь, политика, храм, религиозная община, колокола.

The article describes the main stages of the development of one of the biggest and most antique temples in the South of Ukraine, the Svyato-Uspensky Cathedral of Kherson, based on the sources of historical events. The influence of particular political regimes on its state during their governing is analyzed. Some attention is given to the process of building and its development during the period of Russian Empire, its closing and conversion into sports hale during the soviet period, and also its rebirth and restoration in the times of the Ukrainian independence.

Key words: Orthodoxy Church, policy, temple, religious community, bells.

Історія багатьох українських храмів є складною і трагічною, так само як історія українського народу. Саме тому в наші дні історія культових споруд України привертає значну увагу вітчизняних істориків і є достатньо актуальною в сучасній українській історичній науці. Не є виключенням храми південного міста Херсона, історії яких уже присвячено кілька ґрунтовних праць. Однак, незважаючи на зусилля як професійних істориків (С. Водотики, А. Макарської, В. Павленка, Є. Сінкевич, І. Сінкевич), так і краєзнавців-аматорів (С. Бахматової, Є. Горностаєва, А. Захарова, М. Любченка, П. Шиянової), історія багатьох із них залишається мало-відомою.

Такою ж є історія Свято-Успенського храму (Успіня Пресвятої Богородиці) – одного з найстаріших храмів Херсона, що є пам'яткою архітектури XVIII ст. і входить до комплексу охоронної зони історичної забудови міста. Саме тому метою даної роботи є дослідження історії цього собору від часу заснування до наших днів.

Розвиток храму був зумовлений впливом усіх історичних епох, в яких він існував. Тому в історичній періодизації цього собору можна виділити такі періоди: імперський, радянський та незалежної України.

Будівництво Свято-Успенського собору, так само як інших культових споруд Південної України, було зумовлене утвердженням православної віри на теренах Північного Причорномор'я після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Із заснуванням 9 вересня 1775 р. Слов'янської і Херсонської єпархії на території Новоросійської та Азовської губерній, Російська імперія поставила за мету заселити ці губернії та утвердити в них православну віру [1].

У рамках цієї політики відбулося закладення у 1778 р. портового міста Херсона. Населення його стрімко зростало, внаслідок чого постала потреба в будівництві на його території великих культових споруд. Тому в 1785 р. купці та міщани купецького передмістя звернулися до єпархіального керівництва

з проханням дозволити будівництво нової церкви на широкій Грецькій площі. Однак архієпископ Никифор, посилаючись на те, що в цій місцевості вже є грецька Софійська церква, не погоджувався на нове будівництво. Але зважаючи на настійливі прохання громадян, він дав своє благословення на будівництво кам'яної церкви на честь Успіня пресвятої Богородиці. Після завершення її будівництва в 1798 р. вона була освячена протоієреєм Саражиновичем.

У 1828 р., у зв'язку із закінченням переводу установ Херсонського адміралтейства в Миколаїв і зарахуванням Катерининського собору до військового відомства, Свято-Успенська церква отримала статус соборної церкви міста Херсона [2].

Церковна споруда була збудована з цегли в хрестово-купольному типі. Її довжина сягала 46 м, ширина – 31 м і висота – 40,5 м. Храм мав три престоли: головний престол – на честь Успіня Богоматері, правий – Св. Миколая Чудотворця, лівий – Св. Великомучениці Варвари. У 1833 р. дерев'яну дзвіницю було перебудовано в кам'яну, а вже в середині ХІХ ст. було проведено перші реставраційні роботи будівлі собору [3, арк. 17].

Храм був багато прикрашений усередині. Там знаходився грандіозний іконостас, ширина якого складала 30 м, центральна частина піднімалася уверх на 17 м. У ньому розміщалося 50 ікон. Однак лише одна з них – Пресвята Богородиця з Ісусом, що стояла на півмісяці, – дивом збереглася до наших днів [4].

Собор мав велику бібліотеку, зокрема, в ній зберігалися Біблії, повчання Василя Великого про Св. дух, Тлумачення Євангелія архімандрита Михаїла, Повчальні слова Євгенія митрополита Київського, Твори Інокентія архієпископа Херсонського в 10-ти томах та ін. [5].

При Свято-Успенському соборі в 1853 р. було засновано кафедру вікарних єпископів Херсонської єпархії, після цього в ньому херсонські архієпископи возносили молитви про місто і державу, в ній відбувалися урочисті молебні та паради з нагоди визначних подій у житті тогочасного суспільства [3, арк. 17].

Свято-Успенський собор став місцем, в якому знайшли своє відображення найважли-

віші події як місцевого, так і загальнодержавного значення ХІХ – початку ХХ ст. Храм перший прийняв місцеву святиню – Касперівську чудотворну ікону Богоматері з с. Касперівки (нині Кизомис), і з 1852 р. щороку, в день Вознесіння Господнього, в Херсоні відбувався хресний хід з цією іконою [6]. У якості прикладу можна навести інформацію херсонської газети «Юг» про те, як планували урочисто зустріти цю ікону в Херсоні в травні 1905 р.: *«Свята ікона о сьомій годині ранку, на кладовищенській площі, поблизу пам'ятника Говарду, буде зустріта духовенством, військовим та цивільним керівництвом, представниками міста, вихованцями місцевих навчальних закладів, військами та народом, там відбудеться молебен, а далі хресний хід пройде до [Успенського – авт.] собору»* [7].

Центральну роль собору в православному житті Херсона доводить також відвідування його імператорами Олександром II і Миколаєм II. У ньому відслужували панахиди та здійснювали урочисті літургії та молебні за здоров'я членів правлячої династії [8; 9].

Таким чином Свято-Успенський собор, збудований з ініціативу народу, отримав статус соборного храму міста Херсона і став центральною церковною спорудою в житті його православної громади під час його існування в імперський період.

Так званий радянський період у житті як Свято-Успенського собору, так і всієї православної церкви, розпочався з утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії та з прийняття нею відповідного атеїстичного законодавства.

Після Громадянської війни 1918-1920 рр. у Херсоні було встановлено нову владу, після чого створено Комісію з відокремлення церкви від держави при губернському відділі юстиції, на яку було покладено функцію втілення в життя радянського релігійного законодавства на Херсонщині.

Одним із основних завдань місцевих органів з відокремлення церкви від держави було реєстрація статутів та укладення договорів з релігійними громадами про передачу їм майна в орендне користування. Релігійну громаду Свято-Успенського собору теж не оминуло оформлення цих документів. В її статуті визначалися організаційні особливості

функціонування та мета діяльності, яка полягала в задоволенні релігійних потреб членів громади [10, арк. 9-10]. А для того, щоб укласти договір на користування майном, група віруючих, у складі не менше 20-ти осіб, подавала до місцевої Ліквідаційної комісії докладні відомості про майно церкви, котру бажала взяти в оренду разом із заявою про наміри це зробити [11, арк. 5].

Саме так зробили парафіяни Херсонського Свято-Успенського собору, повідомивши наступне: *«Бажаємо отримати у своє користування будівлю нашого парафіяльного храму, а також усе приналежне останньому майно як богослужбового характеру, так і інше, що підлягає за декретом передачі громаді. До цього додаємо, що приймаємо на себе відповідальність за збереження будівель та майна, того що є в наявності та увійшло до опису як народне надбання».*

Важливою умовою отримання релігійними громадами майна в користування було взяття зобов'язань не допускати: а) політичних зібрань ворожих радянській владі напрямів; б) роздавання та продаж книг, брошур, листівок та послань, спрямованих проти радянської влади або її представників; в) проголошення проповідей та промов, ворожих радянській владі; г) здійснення набатних тривог для скликання населення з метою підбурювання його проти радянської влади.

За укладеними документами у 1922 р. парафія Свято-Успенського собору отримала в користування: 197 дес. 500 кв. саж. землі (259 кв. саж. під церквою, 841 кв. саж. під церковною огорожею, 1 327 кв. саж. садибною, 196 дес. 500 кв. саж. плавневої землі під комишем), вісім будівель (п'ять будинків и три флігеля) та все богослужбове майно (олтарі Успіня Пресвятої Богородиці, Св. Миколая, Св. Великомучениці Варвари; три іконостаси, ікони, різницю, підсвічники, меблі та ін.).

Відзначимо, що наявність значної кількості будівель дозволила здавати деякі приміщення в оренду та отримувати за це прибуток. За оренду одного будинку отримували 2 046 руб., флігеля – 343 руб., бакалійної крамниці – 540 руб., а разом – 2 959 руб. на рік.

Крім того, на момент передачі собору громаді в касі храму готівкою було 1 233 810 руб. 06 коп., на поточному рахунку 183 058 руб. 86 коп. і капіталів у паперах,

анульованих урядом, 19 215 руб. Загальна сума капіталів, що належали банку складала 1 436 233 руб.

Наявність таких сум стала можливою завдяки прибутковості собору. Наприклад, на підставі прибутково-видаткових книг за 1920 р. загальна валова прибутковість склала 2 269 269 руб., а видатки за той же рік сягнули 1 244 327 руб. Таким чином прибуток собору за 1920 р. склав 1 024 942 руб. [11, арк. 5-8, 13-14, 33].

Унаслідок спустошливих років Громадянської війни та сильної посухи другої половини 1921 р. серед частини населення радянської країни розпочався голод. Уже до травня 1922 р. у 34 губерніях радянської держави голодувало щонайменше 20 млн. людей, біля мільйона померло, 2 млн. дітей стали сиротами [12]. В Україні станом на червень 1922 р. кількість голодуючих, за даними санітарно-епідеміологічної служби УСРР, перевищила 3,7 млн. осіб. В Херсоні ситуація була катастрофічною – тільки в березні-квітні 1922 р. від голоду померло 68,3 % мешканців міста [13]. Масштаби голоду стали реальною загрозою для виживання людей.

Усвідомлюючи жахливість ситуації, що склалася, радянська влада звернулася за допомогою до церкви, унаслідок чого під керівництвом патріарха Тихона було створено Всеросійський комітет допомоги голодуючим. Але невдовзі влада вирішила сама керувати збором ресурсів для голодуючих і замінила його на Центральну комісію допомоги голодуючим при ВЦВК. Одним із джерел рятування голодуючих повинні були стати церковні коштовності, вилучення яких не мало зашкодити богослужбовій діяльності.

Безпосереднє вилучення церковних цінностей у Херсоні розпочалося у двадцятих числах квітня 1922 р., а вже дев'ятого травня в газеті «Херсонский комунар» – органі Херсонського повітвиконкому, повітового комітету КПУ та повітпрофбюро, з'явилася інформація, що за несвоєчасне надання у Відділ управління описів церковного майна парафія Свято-Успенського собору оштрафована на 25 тис. руб. [14].

Після таких заходів до 23 травня 1922 р. з 33-х релігійних громад Херсона було вилучено 40 п. 10 ф. 22 зол. церковних цінностей. Зі

Свято-Успенського собору вилучили 7 п. 36 ф. 28 зол. коштовностей, які склали 18,35 % від загальної кількості конфіскованих «скарбів» [15, арк. 33-35]. Це означало, що Свято-Успенський собор навіть після спустошливих років Громадянської війни залишався найбагатшим храмом Херсона.

З усієї території Радянського союзу на 1 квітня 1923 р. було зібрано 26 п., 8 ф., 36 зол. золотом, 6 185 крб. золотими монетами, 24 565 п., 9 ф. сріблом, понад 229 п. срібними монетами тощо [15]. Однак лише частина цих коштів була направлена на безпосередню боротьбу з голодом.

Тим часом посилювався тиск на православну церкву взагалі та релігійну громаду Свято-Успенського собору зокрема, про що засвідчила реакція на так звані «перегини» у роботі Ліквідкомісії заява мешканців Херсона про порушення релігійного законодавства, що надійшла до місцевого окрвиконкому 28 січня 1925 р. У ній вони скаржилися на те, що окрвиконком вимагав переоформлення статутів та гальмував реєстрацію релігійних громад Свято-Успенського собору та Архієрейської церкви (закриття якої розпочав), забороняючи включати у списки громад жінок. Обурення викликало те, що Союз Народопросу оголосив: *«ті, що відвідують церкву, виключаються не тільки зі служби, але й з Союзу»* [17, арк. 6-12].

Враховуючи те, що в середині 1920-х років народне господарство Радянського Союзу перебувало в доіндустріальній стадії розвитку, XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію промисловості СРСР. Зважаючи на це, було видано постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 липня 1926 р. «Положення про комісію зі створення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів – Комкольорфонд», згідно з яким усе культове майно з міді, срібла, бронзи та інших кольорових (не коштовних) металів, як-то: дзвони, канделябри, чаші, підсвічники і т.п., що знаходилися в закритих молитовних будинках або тих, що будуть закриті, необхідно було здавати безкоштовно Комкольорфонду [18, арк. 52].

На практиці збір кольорового металу звівся до зняття дзвонів із храмів та супроводжувався посиленням антирелігійної політики, адже влада вважала, що звук дзвонів порушує права атеїстів.

Свято-Успенський собор здавна славився своїми дзвонами. Так найвеличнішим дзвоном Херсона в дореволюційну добу був найбільший дзвін Свято-Успенського собору, вага якого складала 6 224 кг [19]. За описом 1922 р. на дзвіниці собору знаходилося сім дзвонів, загальна вага яких складала 5 741 кг, найбільший важив 3 892 кг, а найменший 16 кг [11, арк. 28].

У Херсоні до кінця зими 1930 р. всі дзвони в кількості 28 207 кг було демонтовано. Їх звозили на базу Рудметалторгу, де розбивали кувалдами, а далі відправляли на переплавку до Одеси [20].

Однак активізація антицерковної політики на вилученні дзвонів не зупинилася і влада перейшла до розпуску релігійних громад і цілковитого закриття храмів. Така доля не оминула й Успенський собор. Вже наступного 1931 р. приміщення собору було віддано під Будинки фізкультури заводу ім. Петровського, який в майбутньому перейменували у Палац спорту «Петровець» [21].

Загалом в Україні з 1917 по 1936 рр. кількість реально діючих храмів зменшилася з 12 380 до 3 371, тобто зменшення сягнуло 73 % [22]. Очевидно, що такі результати стали свідченням певного спрощеного підходу органів з відокремлення церкви від держави до своєї роботи, унаслідок чого вони орієнтувалися на кількісне зменшення чисельності культових споруд, а не на проведення атеїстичної роботи в радянському суспільстві.

Через десятиліття під час німецько-фашистської окупації собор відновив свою діяльність. Після звільнення Херсона влітку 1944 р. уповноважений у справах руської православної церкви тов. Коровін в серпні 1944 р. зареєстрував громаду Свято-Успенського собору як діючу, а виконком Херсонської міської ради передав цій громаді приміщення собору в безстрокове і безкоштовне користування. Однак вже 26 листопада 1945 р. до уповноваженого у справах православної церкви при уряді УРСР тов. П. Ходченка місцева влада в особі уповноваженого у справах руської православної церкви при Херсонському облвиконкомі тов. А. Салміна звернулася з проханням про ліквідацію парафіяльної общини цього собору і передачу будівлі в розпорядження Херсонського облвиконкому, який у свою чергу розпорядився

передати останню Обласному комітету у справах фізкультури і спорту для використання під «Палац фізкультури». Центральна влада схвалила це рішення [3, арк. 16, 19-19зв., 31].

Отже, Свято-Успенський собор увійшов у радянський історичний період одним із найвеличніших і найбагатших храмів Південної України, однак під впливом атеїстичної політики припинив існувати як храм і почав використовуватися в якості спортивної зали.

Із здобуттям Україною незалежності розпочалося відродження багатьох українських храмів, які припинили своє існування в радянські роки. Цей процес не оминув будівлю Свято-Успенського собору, яку у вересні 1993 р. повернули громаді, статут якої був зареєстрований ще 15 листопада 1991 р. Однак через відсутність коштів відновлення храму просувалося повільно і розтяглося на кілька етапів.

Перший етап відновлення храму розпочався в 1993 р. і охарактеризувався проведенням низки оздоблювальних робіт усередині храму та початком проведення в ньому регулярних богослужінь.

25-28 серпня 1998 р., за благословення єпископа Херсонського і Таврійського Іова відбулися урочистості з нагоди 200-ліття освячення Успенського собору. 26 серпня того ж року, після божественної літургії, було здійснено перепоховання останків вікарних єпископів Миколая (Заркевича) та Далмата (Долгополова), у зв'язку із тим, що могили єпископів, які знаходилися в Миколаївському боковому вівтарі собору, на початку 1930-х років були пограбовані та залиті бетоном [23].

На другому етапі в 2001 р. завдяки виділенню Херсонською обласною радою першої суми в розмірі 200 тис. грн. силами БМУ «Промбуд-3» було зміцнено внутрішні арочні зводи, шунтовано та укріплено стіни, зупинено розповзання коробки храму, забетонowano підлогу, демонтовано старий та споруджено новий барабан куполу. А в 2005 р. було встановлено центральний купол з хрестом [24].

На третьому етапі було відновлено дзвіницю собору. 17 грудня 2006 р. на неї було піднято вісім нових дзвонів, відлитих на Донецькому металургійному заводі.

Найбільший дзвін важив 1 600 кг, найменший – 10 кг. Дзвони прикрасили барельєфами ікон і візерунками, а головний дзвін опоясав напис: «Сия звонница отлита по благословению митрополита Донецкого и Мариупольского Иллариона для Свято-Успенского кафедрального собора города Херсона». 19 січня 2007 р. 2,5-метровий позолочений купольний хрест було поставлено на 11-метровий шпиль [25].

Четвертий етап відновлення собору розпочався в 2012 р. з будівництва за пожертви парафіян нової огорожі храму, відновлення історичного входу в храм зі сторони вул. Жовтневої революції і завершенням оздоблювальних робіт усередині храму, з нагоди святкування великого церковного та храмового свята Успіня Святої Богородиці. В цей день, 28 серпня 2012 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Іоанн освятив центральну частину храму, вручив настоятелю Успенського собору архімандриту Олексію високу нагороду від голови Української православної церкви митрополита Володимира – другий наперсний хрест з прикрасами та подарував собору ікону Успіня Пресвятої Богородиці [26].

Всього ж на реконструкцію собору, починаючи з 2001 р. було витрачено біля 4,5 мільйонів бюджетних коштів, з яких понад 1 мільйона 200 тисяч – з міського бюджету, 235 тисяч – з обласного, більше 2 мільйонів – з держбюджету й мільйон гривень було виділено з цільового фонду, спеціально створеного для відновлення собору в міському бюджеті Херсона [27].

Незважаючи на те, що проектні роботи з реконструкції собору на сьогодні виконані лише на 80 %, він уже кілька років є одним із найважливіших духовних центрів релігійної громади як міста Херсона, так і всієї Херсонської області. Наприклад, віруючі люди приходять до собору вклонитися та помолитися чудотворній іконі Божої матері «Благодатне небо», іконі великомучениці Варварі та її мощам, іконі Святителя Миколая тощо.

Важлива подія в житті Свято-Успенського собору відбулася з 11 по 19 лютого 2012 р., – в ньому перебували мощі Блаженної Матрони Московської. Ця подія привернула до храму небачену до цього часу кількість парафіян. Настоятель храму отець Олексій пояснив це тим, що попри панування меркантильності

в сучасному світі, люди тягнуться до світлого і духовного, прагнуть навчитися у Св. Матрони добрим справам, попросити у неї благодаті [28].

Отже, у період незалежної України Свято-Успенський собор відновив свою діяльність і став одним із найважливіших центрів духовного життя як міста Херсона, так і всього таврійського краю. І незважаючи на те, що реконструкція собору ще триває, він вже привертає до себе все більшу і більшу увагу мирян.

Відродження православ'я в наші дні торкнулося не лише Свято-Успенського собору. За даними сектору у справах релігій та національностей управління з питань внут-

рішньої політики та зв'язків з громадськістю Херсонської облдержадміністрації на 1 січня 2012 р. в Херсоні та його передмісті діє 55 православних громад, а в Херсонській області – 485 громад та чотири монастирі. Загалом в Україні станом на 1 січня 2010 р. існувало 17 974 православні організації [29].

Таким чином, Свято-Успенський собор міста Херсона пройшов у своєму історичному шляху як період піднесення і розквіту, так і період занепаду і забуття, а в наші дні він переживає період другого народження та відновлення своєї діяльності. Незважаючи на таку складну долю, цей храм завжди привертає до себе увагу віруючих людей і користується їхньою повагою та відданістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тригуб Олександр Петрович. – Миколаїв, 2000. – С. 42.
2. Храмы города Херсона // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 октября (№ 20). – С. 569.
3. Держархів Херсонської обл., ф. Р-3727, оп. 1, спр. 82.
4. Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона. Илл. прил. к журн. «Летопись Причерноморья» / В. Б. Пиворович, С. А. Дяченко. – Херсон : МЧП «Штрих», 2002. – С. 114, 494
5. Историческое описание Херсонского Успенского собора // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 сентября (№ 18). – С. 494-499.
6. Водотика С. Г. Історія Херсонщини : [навч. посібник] / С. Г. Водотика, Є. Г. Сінкевич. – Херсон : Айлант, 2003. – С. 128.
7. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 22 мая (№ 2061). – С. 3.
8. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 1 марта (№ 1997). – С. 3.
9. [Без назви] // Юг (Херсон). – 1905. – 28 мая (№ 2064). – С. 3.
10. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 1359.
11. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 690.
12. Цыпин Владислав, протоиерей. История русской церкви 1917-1997. Кн. 9 / Владислав Александрович Цыпин. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1917. – С. 71.
13. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : ВД «Школа», 2007. – С. 353.
14. Из'ятие церковных ценностей // Херсонский коммунар. – 1922. – 9 мая (№ 103). – С. 2.
15. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, Спр. 711.
16. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов / Михаил Сергеевич Корзун. – Минск : Беларусь, 1984. – С. 40.
17. Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 2, спр. 69.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 5, оп. 1, спр. 1052.
19. Кухар-Онышко Н. А. Из вечности звонят колокола... / Н. Кухар-Онышко, В. Пиворович // Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. – Херсон, 2001. – № 5. – С. 1.
20. Скороход А. Как большевики заставили «замолчать» колокола Херсона // Гривна (Херсон). – 2003. – 4-6 марта (№ 10(426)). – С. 13.
21. Горностаев Е. Страницы истории православных церквей Херсона // Площадь свободы (Херсон). – 1995. – 26 августа (№ 2(2)). – С. 5
22. Одинцов М. Хождение по мукам / Михаил Иванович Одинцов / М.Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 7. – С. 56-57.
23. Храмы Херсона / под. ред. архиепископа Херсонского и Таврического Иоанна. – Херсон : Б.и., 2012. – С. 4.
24. Восстановим храм – возродим город // Новый день (Херсон). – 2001. – 27 грудня (№ 4473). – С. 4.
25. Восемь колоколов поднято на Свято-Успенский собор // Херсон маркет-плюс. – 2006. – 22-28 декабря (№ 49 (49)). – С. 2.
26. Тюрина О. Возвращение к храму / О. Тюрина // Субботний Выпуск. – 2012. – 31 августа (№ 36 (564)). – С. 5.
27. Сыроватко Л. Святое дело / Л. Сыроватко // Субботний Выпуск. – 2012. – 8 июля (№ 24 (552)). – С. 3.

28. Підгородецька Т. З молитвами – до святої Матрони / Т. Підгородецька // Новий день (Херсон). – 2012. – 23 лютого (№ 7 (324)). – С. 3.
29. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – № 1-2 (119-120), 2011. – С. 4.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

© О. Б. Татарченко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2012

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ-ВЛАСНИКІВ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Відображено діяльність німецьких поселенців у сфері сільського господарства на території Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано основні напрями діяльності та загальний рівень розвитку німецьких господарств.

Ключові слова: *поселенці-власники, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносини.*

Отображено деятельность немецких поселенцев в сфере сельского хозяйства на территории Херсонской губернии во второй половине XIX – начале XX в. Проанализировано основные направления деятельности и общий уровень развития немецких хозяйств.

Ключевые слова: *поселенцы-собственники, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения.*

The article describes agricultural activity of German settlers in the Territory of Kherson County in the second half of XIX – at the beginning of XX century. The article covers main branches of activity and general level of development in German economy.

Key words: *settlers-owners, agriculture, international colonization, agricultural relations.*

Здавна увагу науковців привертала характерні риси економічного розвитку південної України, зокрема Херсонської губернії. Серед факторів, що зумовили особливості аграрного розвитку Херсонської губернії, крім кліматичних умов та географічного розташування, вагоме місце посідають процеси колонізації регіону.

Питаннями заселення Півдня України іноземними поселенцями займалися Д. Багалій, А. Клаус, А. Веліцин, О. Дружиніна, А. Скальковський [3; 14; 6; 10; 34]. Проблеми селянського господарства південної України розробляв економіст-статистик В. Постніков [24]. У своїй праці «Южно-русское крестьянское хозяйство» автор висвітлює зміни, що відбувались у зв'язку із ліквідацією кріпацтва у селянському землеволодінні та землекористуванні, характеризує відмінності у веденні господарства різних станових груп і колоністів.

Вагомим є доробок учених сучасного періоду у вивченні німецьких колоній (І. Кулінич, К. Лях, А. Кудряченко, В. Васильчук, М. Шевчук) [17; 19; 16; 5; 37]. Історію розвитку німецьких колоній досліджують

місцеві історики-краєзнавці Ю. Котляр, М. Заєць, Н. Мірошниченко, С. Аргатюк [15; 11; 20; 2]. Але питання господарського життя німецьких поселенців-власників (колишніх колоністів) Херсонської губернії вивчені ще недостатньо.

Метою даної статті є на основі аналізу джерел і літератури висвітлити діяльність німецьких поселенців у галузі сільського господарства, проаналізувати основні напрями і загальний рівень розвитку німецьких господарств.

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці, серед інших, стали помітним етнічним компонентом цього регіону. На 1857 р в Херсонській губернії німців проживало 4,3 % населення.

Домінуючою сферою діяльності німецьких поселенців було сільське господарство, перевага в якому надавалась землеробству, що стало основою економічного розвитку. Основними причинами цього процесу були велика кількість родючих земель, придатних саме для землеробства, а також та обставина, що з початку XIX ст. в Херсонську губернію запрошувалися і допускалися лише пересе-

ленці, які мали хист до землеробства і мали навички його ведення. Проводячи колоніальну політику, російський уряд основним своїм завданням уважав запровадження хліборобської культури в степових околицях імперії та поліпшення її там, де вона вже існувала. Урядом була розроблена система конкретних заходів, спрямованих на залучення німецьких колоністів саме до хліборобства. В «Уставі о колоніях» 1857 р. хліборобству присвячувалися V-й і VI-й розділи, в яких детально висвітлювалися правила ведення господарської діяльності. Зокрема, щоб колоністи ретельно працювали, засівали суворо визначену площу, залучали дітей від десяти років рвати бур'ян на полях, щоб молотили хліб лише в гарну погоду та ін. Також, крім правил щодо хліборобства, існувала широка система покарань за невиконання зобов'язань. Наприклад, у статті 458 зазначалося, що коли хтось із колоністів південного краю, без поважних причин, не засіває стільки землі, скільки потрібно, то на перший раз за кожну незасіяну четвертину штраф 30 коп. На другий раз такий колоніст підлягав арешту від 1 до 3 днів, на третій раз у нього забирався наділ і віддавався іншому колоністові, що не мав землі. Якщо недобросовісний колоніст мав борги, то забиралися ще й знаряддя праці і худоба, скільки треба на погашення боргу [6, с. 158]. Беручи до уваги таку турботу уряду про сільське господарство німецьких колоністів та суворий контроль за виконанням приписів, немає нічого дивного в тому, що люди, які пережили важкі умови переселення і таку школу економічного виховання, стали гарними господарями.

Німецькі колоністи вирощували переважно зернові культури. Наприклад, в Ананьївському повіті сіяли озиму пшеницю сортів «остиста», «звичайна польська», «єгипетська», «банатка», жито сортів «саксонське», «альпійське» [36, с. 194]. Основним товарним продуктом була ярова пшениця. У колонії Ландау в 1873 р. співвідношення посівів зернових культур було таким: ярова пшениця – 38 %, ячмінь – 22 %, овес – 16 %, озима пшениця – 10 %, озиме жито – 14 % [29, с. 76]. Сіяли поселенці – власники також кукурудзу і просо, але їх відсоток від загальної площі посівів був незначним (2,2 % та 0,2 %). Кукурудзу сіяли виключно для

використання в господарстві: в немолодому вигляді на корм коням і свиням, листя – на корм коровам. Німецькі колоністи в системі землеробства застосовували парове поле, пар чорний або зайнятий кукурудзою, картоплею чи баштаном. На відміну від селян, німецькі колоністи для покращення врожаю застосовували угноєння полів. Вивозили гній навесні і восени здебільшого кінський, бо інший йшов на приготування кізяка для опалення. Для обігріву німці також використовували кам'яне вугілля, що дозволило збільшити обсяги гнійного добрива. Також для удобрення німці використовували кізякову золу, яку збирали від печей, що добре впливало на коренеплоди [24, с. 178].

Крім зернових, технічних і баштанних культур, колоністи вирощували також виноград і фруктові дерева. Висаджували їх поблизу садиб та біля поселень у вигляді садів. Після 1861 року розвиток виноградарства серед німецьких колоністів Херсонської губернії набирав обертів. У 60-х роках зростання німецького виноградарства було на рівні 12 %, у 70-х – 18 %, у 80-х – 34 % [7, с. 177]. Для розведення виноградників німці вибирали переважно долини балок і річок та захищені сонячні схили з чорноземом чи піщаним ґрунтом. У Херсонській губернії районами, найбільш придатними для розвитку виноградарства, були Одеський і Тираспольський повіти. Так у Тираспольському повіті виноградники були посаджені по балках, що впадають в Дністер, по р. Малому Куяльнику (Гофнунгсталь, Катаржина і Кассель), в Одеському повіті – по р. Кучурган та її лиману (Баденська, Зельцська волості), район найбільшого розведення німецького виноградарства розміщувався на схилах балки і струмка Бараболя, що перетинав Гросс-Лібентальську волость, де піщаний чорнозем підходящої глибини від 0,5 до 1,5 футів сприяв розвитку виноградарства.

Німецькі виноградники в Тираспольському повіті знаходились на суспільній землі. Така ж ситуація була і в Одеському повіті за деякими винятками. Майже в кожній колонії був громадський виноградник, що знаходився в суспільному користуванні, в деяких колоніях, наприклад Зельц, такі виноградники розподілялися по числу всіх домохазяїв, які мали в них свої паї. У місцевостях з великим

розвитком виноградарства, наприклад в колоніях Гросс-Лібентальської волості, майже кожен домохазяїн-німець мав свій виноградник. У 1892 р. кількість кущів винограду в Тираспольському повіті складала 306 526, з них кущів білих сортів 120 127 (48 %), чорних – 186 399 (61 %); в Одеському повіті – 1 309 446, з них кущів білих сортів 502 575, чорних – 806 871 [7, с. 184].

Урожайність виноградарства залежала від багатьох факторів. У середньому на 1892 р. урожай винограду в Тираспольському повіті складав 95 відер з 1 десятини. В Одеському повіті, де були більш сприятливі умови для виноградарства, урожай складав у середньому 223 відра з 1 десятини. По волостях Одеського повіту врожайність була наступною: Баденська волость – 251 відро, Зельцьська – 244 відра, Гросс-Лібентальська волость – 173 відра [8, с. 231]. В основному німці виноград у гронах не продавали, а чавили вино, яке здебільшого споживали самі. Якість німецького вина була набагато вищою ніж селянського, відповідно вищою була і ціна, що складала від 80 коп. до 1,5 руб. за 1 відро. Продавали вино рідко, здебільшого в межах своїх колоній і лише там, де добре розвивалось виноградарство (Гросс-Лібентальська волость, Катаржина і Францфельд) [9, с. 253].

У межах окремих волостей і груп % співвідношення вина, що продавалось, до кількості вичавлюваного такий:

Німецькі виноградники	Вичавлювали	Продавали	% прод.
Глюкстальська волость	235	60	25
Катаржинська волость	5 985	3 661	61
Зельцьська волость	8 993	1 590	17
Гросс-Лібентальська вол. (кол. Францфельд)	14 505	4 395	30
Всього	29 718	9 706	32

Садівництво в Херсонській губернії розвивалося ще з початку XIX ст. Зокрема, в Глюкстальському окрузі розводити сади почали ще в 20-х роках XIX ст. Садити дерева на північних схилах. Були посаджені сади в містечках Григоріополь і Дубосари та в казенних поселеннях Буттера і Каженець. Вісім десятин саду знаходилось в розпо-

рядженні громади колонії Олександрфельд. Добре росли дерева наступних сортів: груші – «глива малоросійська», «безсім'янка», яблуні – «анісівка», «українська», «фіш», сливи і вишні – «монморансі», черешні – «одеська» [18, с. 757].

Досвід колоністів у розвитку садівництва був використаний при організації земських розсадників. Наприклад, у розсаднику села Маріїнське (Гросс-Лібенталь) у 1900 р. вирощували саджанці 22 сортів груш, 21 сорту яблук, 10 слив, 9 абрикосів, 6 шовковиці, 4 вишні, 3 персиків [21, с. 36].

У врожайні роки сади приносили непоганий прибуток. В Одеському повіті у 1905 р. за пуд сушених слив давали 240 коп., черешень – 162 коп., яблук – 154 коп., винограду – 135 коп., вишень – 130 коп., груш – 113 коп., слив – 107 коп., абрикос – 94 коп. Урожай фруктів 1905 р. в Одеському повіті був задовільний: в Баденській волості добре уродили абрикоси, яблука і груші, в Страсбурзькій волості абрикоси уродили добре, а врожай на яблука і груші був нижче середнього, в Зельцьській і Петровській волостях урожай загалом був хороший [33, с. 428].

Значне господарське значення мало висадження дерев у вигляді штучних лісів. Вони мали служити як снігозатримувачі, вологозатримувачі та, як засіб боротьби з суховіями. Місця для висадження лісів відводились спеціально. Садити плантації здебільшого в низинах, де збирався і довше затримувався сніг і стікала вода, чи на північних схилах. Землю під посадку ретельно готували: вона була тричі переорана звичайним плугом, після чого виривалися ями на товщину прошарку чорнозему (від $\frac{3}{4}$ до 1 арш.), кожне дерево поливалось 1 відром води. Якщо наступного після висадки літа була засуха, то поливали ще один раз. У колоніях Березанського округу були відведені місця під посадку лісів. Зокрема біля колонії Ландау в 1857 р. виділено і згодом висаджено ліс площею 114 десятин, поблизу Шпейера – 32 десятини лісових насаджень і біля Карлсруе – 5 десятин лісу. Усього в цих трьох колоніях було посаджено 10 432 дерева різних порід, здебільшого біла акація, берест, ясен, клен, дуб і шовковиця [18, с. 760]. Загалом результат лісорозведення

був добрий, виходив переважно гарний ліс на дрова та для господарських потреб.

Однією з умов переселення колоністів у Херсонську губернію була їх здатність займатися тваринництвом. У більшості колоній поселяни розводили переважно коней, велику рогату худобу «голландської», «бельгійської» порід, свиней та овець «шпанок». Червона «німецька» порода великої рогатої худоби утримувалась здебільшого для молока, ніж для розведення та покращення породи. За рік корови цієї породи давали по 155 відер молока, надій окремих корів досягав 276 відер [12, с. 26]. Коні були в основному голштинської породи, також використовували в господарстві й коней російських порід. Майже кожне товариство поселян мало куплених і утримуваних за громадський кошт заводських жеребців. Коней тримали в стайнях. Наприклад, у Гросс-Лібенталі було 3 жеребці віком 5-12 років, ціною 180-600 руб.; в поселенні Зельц було 2 жеребці віком 6 і 13 років, ціною 175-250 руб.; в Ельзасі – 2 жеребці віком 4 і 5 років по 250 руб. [35, с. 50].

Німецькі колоністи значну увагу приділяли умовам утримання худоби та приготуванню кормів, здійснювали ретельну селекцію. Наприкінці XIX – на початку XX ст. випадків масової загибелі худоби через відсутність кормів не спостерігалось, хоча нестача сухих кормів виникала. Так сталося через неврожай 1892 р. У поселенні Гліксталь з 934 робочих коней на весну 1893 р. залишилось 645 голів – 31 %, з 1 476 корів залишилось 586 голів – 60 % до мору. Відповідно ціна на худобу була низькою аж до весни 1893 р., складаючи в середньому за пару волів 53 руб., пару биків – 26 руб., коня – 18 руб., корову – 12 руб. [31, с. 28].

Ціни на продукти тваринництва весь час змінювалися в залежності від багатьох чинників: від сезону, врожаю, географічного положення тощо. На базарах Одеського повіту в 1905 р. ціна на продукти тваринництва в середньому була наступна: 1 фунт коров'ячого масла коштував 33 коп., 10 яєць – 21 коп., курка – 45 коп., качка – 55 коп., шерсть – 320 коп. за пуд. [33, с. 429]. Змінювалася і вартість кормів. У 1889 р. сажень сіна коштувала 9-15 руб., полови – 5-10 руб., соломи – 2-6 руб. [27, с. 63].

Задовільний розвиток скотарства пояснювався ще й тим, що над поголів'ям худоби в німецьких поселеннях уже не висіла загроза масової загибелі під час епідемій деяких хвороб (сибірка, ящур тощо). Колоністи широко використовували можливість лікування і щеплення худоби. За 1888/89 сільсько-господарський рік в Одеському повіті на сибірку захворіло в поселенні Красне Олександрфельдської волості 5 коней з 372, загинули всі, в Гросс-Лібенталі з 1 538 коней захворіло 8, всі видужали, в поселенні Гофнунсбург з 398 захворіло 7, всі видужали, в Зельці з 847 захворіло і в подальшому видужало 10 коней, в Нейзаці з 410 захворіло 7, не загинуло жодної. 6 голів великої рогатої худоби загинуло від сибірки в Зельці з наявних 958, та 20 свиней з 320 голів. Ящуром хворіла велика рогата худоба в Олександрфельдській волості в поселенні Красне – з 396 голів захворіло 160, загинуло 2. Короста на конях спостерігалась в Олександрфельді, де з 478 коней захворіло 8, мору не було. Загинув 1 кінь з 7 хворих у поселенні Клейн-Лібенталь при загальній кількості 957 голів. В Марієнталі видужали всі 50 коней, що захворіли на коросту з 504 [28, с. 98].

У другій половині XIX ст. у німецьких поселенців роль скотарства зводилася в основному до забезпечення внутрішніх потреб господарства, зокрема тягловою худобою. За своєю забезпеченістю робочою худобою німецькі господарства не були однорідними. Значна частина колоністів мала достатню кількість тяглової сили. У селі Дмитрівка Покровської волості Ананьївського повіту 4 німецьких господарства (8 дорослих працівників) мали 47 коней і 6 волів. У селищі Нововоскресенка цієї ж волості 2 німецьких господарства, що мали 6 працівників (3 жінки і 3 чоловіки) володіли 14 кіннями, 6 коровами, 4 свинями [25, с. 330]. В Олександрівці 2 німецьким господарствам належало: коней – 4 виїзних, 13 заводських, 40 робочих, 7 лоша́т, 64 воли, 35 корів, 4 510 овець, 10 кіз, 23 свині. Одне німецьке землеробське господарство с. Мезинова Мостовської волості використовувало 6 виїзних і 15 робочих коней, 72 воли, мало 16 лоша́т, 30 корів, 6 000 овець, 29 свиней [25, с. 344]. Багато господарів тяглову силу мали в незначній кількості, або не мали

взагалі. У с. Градівка 1 німецьке господарство не мало жодної худоби і сільськогосподарських знарядь. [25, с. 342]. Таке становище було і з забезпеченням сільськогосподарськими знаряддями праці. Найбільш розповсюдженими серед німецьких колоністів були залізні плуги Сакка, Рансома, 13-зубе двоколісне рало, яке використовували виключно німці для розпушування вже розораного поля, жатки різних систем, кінні молотарки, соломорізки, ресорні фургони. Буккер і жатка зробили переворот у веденні господарства, подвоївши робочу спроможність під час весняних посівів та при зборі за відсутності снопової в'язки хліба [24, с. 169]. В основному німецькі господарства були забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. Наприклад, в Олександрівці Покровської волості Ананьївського повіту 2 німецьких господарства мали 22 гарби і фургона, 10 залізних плугів, 10 буккерів, 32 борони, 6 жаток і косарок [25, с. 340]. У Ганнівці тієї ж волості 2 німецьких господарства мали в користуванні 18 гарб і фургонів, 1 екіпаж, 8 залізних плугів, 36 борін, 1 парову молотарку, 1 віялку, 7 жаток і косарок [25, с. 338]. У пореформений період у середовищі колоністів поступово зростала тенденція до соціального та земельного розшарування. Про це свідчить наявність у німців заможних і відносно збіднілих господарств. Але загальний відсоток заможних господарств у них був вищим ніж у середньому по регіону.

У залежності від різних факторів коливалися і ціни на продукцію землеробства. У 1905 р. в середньому по Одеському повітові за пуд проса давали 141 коп., гречки – 130 коп., озимої і ярової пшениці – 94 коп., вівса – 77 коп., кукурудзи молочної – 74 коп., жита – 73 коп., ячменю – 68 коп., картоплі – 58 коп. Пуд пшеничного борошна коштував 123 коп., житнього – 92 коп. В інші роки ціни на сільськогосподарську продукцію змінювались залежно від погоди, величини врожаю тощо [32, с. 139].

Німецькі поселенці широко застосовували працю найманих робітників, коли самі не могли вести велике господарство. Кількість грошей і землі не впливала на безпосередню участь самого господаря на працю в полі – він залишався землеробом і працював на рівні з іншими робітниками, навіть найманими. У німецьких господарствах оплата

праці найманих робітників була на 50 % а то й на 75 % вищою, ніж в інших господарствах. Але й вимоги до виконання робіт були високими. Схема проведення землеробських робіт у господарствах поселенців була наступна: спочатку, при оранці, йшов першим німецький орач, щоб задати темп і якість роботи, потім наймані робітники, останній знову німець [22, с. 48]. Наймані робітники були місцевими та прийшлими. Кращими вважалися прийшли робітники з Київської губернії – «чигиринці» та з Полтавської. Гіршими були працівники з Курської, Калузької, Орловської губерній – «кацапи». Різнилися і способи найму: наймали партіями переважно на літо, по одному на рік, помісячно і поденно, в залежності від цього різнилася і оплата праці. Також оплата праці залежала від сезону, району, від врожаю, ринку робочої сили та ін. Наприклад, в Ананьївському повіті в середньому під час сівби робітник щодня отримував (на харчах господаря): плугатар – 35 коп., погонич – 25 коп., сівач – 45 коп. [30, с. 24]. Річний робітник у німецьких господарствах отримував: чоловік – 120 руб., бувало 125-130 руб., жінка – 60 руб., в інших господарствах чоловік отримував 80-100 руб., жінка – 42-50 руб. [26, с. 269].

Німецьке господарство порівняно з селянським і міщанським досягло більшого розвитку завдяки культурним перевагам німців, що проявлялися не лише в міцному суспільному та господарському їх облаштуванні, а й у здатності до більш продуктивної праці в порівнянні з іншим землеробським населенням краю. На різницю економічної забезпеченості тієї чи іншої групи землеробів впливала й кількість робочих днів протягом сезону роботи. У німецьких поселенців, крім неділь, набиралося ще 3-4 святкових дні протягом року, число ж свят у православних селян рахувалося десятками, включаючи сімейні свята (весілля, хрестини, іменини), виходило приблизно 100 святкових днів на рік чи 28 % всіх днів року. У період весняно-літніх польових робіт різниця в робочих днях між православними селянами і німецькими колоністами складала біля 15 робочих днів. Можливо поряд з іншими причинами, ця також мала деякий вплив на загальний благоустрій господарств.

Таким чином, німецькі колоністи органічно ввійшли в економічне і суспільне життя

Російської імперії, зробивши вагомий внесок у розвиток господарсько-економічних традицій. Поселенці своєю наполегливою працею, господарським завзяттям і ретельністю значно вплинули на освоєння та розвиток південних земель, перетворивши степи в родючі поля, сади і прибуткові економії. Німці-колоністи сприяли розвитку виноробства, шовківництва, садівництва, бджільництва, тютюнництва, лісівництва, городництва. Вони розводили коней, будували цегельні заводи, винокурні, броварні, сироварні, маслоробки, млини та ін.

Німецьким поселенцям-власникам вдалося налагодити ефективну діяльність, яка вплинула на соціально-економічний розвиток Півд-

ня України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід з місцевими хліборобськими традиціями, у повній мірі використовували ресурсний потенціал та унікальні природо-кліматичні умови регіону. Застосовувані ними прогресивні форми і методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню капіталістичних відносин в аграрному секторі і докорінній перебудові сільського господарства Херсонської губернії та всього південного регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович // Труды Императорского вольного экономического общества. – 1882. – Т. 3., Вып. 2. – С. 132-157.
2. Аргатюк С. С. Край Овідія. Археологія та історія Овідіопольського району : колект. монографія / Автори: І. В. Сапожников, В. В. Левчук, С. С. Аргатюк, Л. Г. Білоусова, Г. В. Сапожникова та ін. – Одеса : Астропринт, 2005. – 624 с.
3. Багалій Д. Заселення Південної України / Д. Багалій. – Харків, 1920. – 293 с.
4. Б-ой О. Немецкое землевладение на Украине / О. Б-ой // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 24-35.
5. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 380 с.
6. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – С.-Пб., 1893. – 282 с.
7. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 7. – С. 168-191.
8. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 8. – С. 218-249.
9. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 9. – С. 229-269.
10. Дружинина Е. И. Южная Украина на 1800-1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.
11. Заєць М. Цебриківський (Гофнунгстальський) край. Історія, економіка, освіта, культура, спорт: (кінець XVIII – початок XXI ст.): [історико-краєзнавчий нарис] / Микола Заєць. – Одеса, 2011. – 340 с.
12. Зиновьев А. Перемены в организации сельского хозяйства Херсонской губернии и меры к его улучшению / А. Зиновьев. – Одесса, 1900. – 112 с.
13. Исаев А. Заметки о немецких колониях в России / А. Исаев // Русская мысль. – 1894. – Кн. 12. – С. 87-112.
14. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. // А. Клаус. – С.-Пб., 1869. – 568 с.
15. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931 рр.) / Юрій Вадимович Котляр. – К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 156 с.
16. Кудряченко А. І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодні / А. І. Кудряченко, І. М. Кулінич, В. В. Хохлачов. – К. : Наукова думка, 1995. – 130 с.
17. Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулінич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18-30.
18. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России / Сост. И. А. Палимпсестов. – Одесса, 1868. – С. 756-761.
19. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 19 с.
20. Мірошниченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній Півдня України: організація та практична діяльність // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Миколаїв. обл. краєзнавча конф. – Миколаїв : Атол, 2004. – С. 165-168.
21. Отчет Одесской земской управы за 1901 г. – Одесса, 1902. – С. 34-37.
22. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии / Л. Падалка. – Херсон, 1891. – 50 с.

23. Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края / Л. Падалка // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 10. – С. 25-40.
24. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 392 с.
25. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-87 гг. – Херсон, 1889. – 454 с.
26. Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 1. – 396 с.
27. Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 2. – 340 с.
28. Сельскохозяйственный обзор по Одесскому уезду за 1889 г. // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 4. – С. 89-120.
29. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1874 г. – Херсон. – 180 с.
30. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 9. – С. 19-36.
31. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – 208 с.
32. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1905 г. – Херсон. – 160 с.
33. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1905 г. – Херсон. – 430 с.
34. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: В 2 т. – Одесса, 1838.
35. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1890 г. / Сост. Б. Ю. Трояновский. – Одесса, 1891. – 253 с.
36. Статистическое описание Ананьевского уезда // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 4. – С. 185-200.
37. Шевчук М. А. Роль німців у заселенні і розвитку півдня України (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / М. А. Шевчук // Одесі – 200: Тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. 6-8 вересня 1994 р. / ОДУ. – Ч. 1.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*